

Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)

Yrd. Doç. Dr. Mahmut AKPINAR

Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Gazetecilik Bölümü
makpinar25@hotmail.com

Öz

Reform politikaları kapsamında II. Mahmud döneminin sonlarına doğru devlet yönetiminde yeni kararlar alınmıştır. Dış politikanın idaresi 1836'da teşkil edilen Hariciye Nezareti'ne bırakılmıştır. Seksen altı yıllık dönemde otuz altı Hariciye nazırı görev yapmıştır. Bu çalışma ile hariciye nazırlarının eğitim ve kültür yönleriyle birlikte sosyal kökenleri, mesleki yaşamları hakkında bilgiler verilecek, kabinenin ikinci adamı konumunda olan hariciye nazırının profili oluşturulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, hariciye nazırı, eğitim, sosyal köken, mesleki birikim, rütbe, entelektüel, yabancı dil

The Ottoman Foreign Ministers (1836-1922)

Abstract

In the context of reform policies, new decisions were taken about the state management towards the end of Mahmud II. The administration of foreign policy has been left to the Foreign Ministry formed in 1836. Thirty-six ministers served the Ottoman Empire. in eighty-six year period. With this study giving educational and cultural aspects of the foreign ministers, their social roots and information about professional life will attempt to creat profiles of foreign minister who was locatedthe second man in cabinet.

Key Words: Bureaucracy, foreign minister, education, social roots, professional experience, rank, intellectual, foreign language.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim'in başlattığı reformlar II. Mahmud tarafından daha kararlı bir surette yürütülmüştür. Bu doğrultuda reformların istikrarlı bir hale getirilmesi için merkezi yönetim teşkilatının da yenilenmesine karar verilmiştir. İdari alana yönelik reformlarla, ordu ile ulemanın denetimi sağlanarak sivil bürokrasinin gelişimi amaçlandığı gibi, oluşturulan birimler

vasıtasıyla yetki ve sorumlulukların yeniden tanımlanması yapılarak merkezi idareye çağdaş bir nitelik kazandırılmak istenmiştir. Teşkil edilen yeni bürokratik yapıda Hariciye Nezareti, sadrazamlık makamından sonra gelmekteydi. Dışişleriyle, 1836'da teşkil edilen nezaretten evvel Dîvân-ı Hümâyün bünyesinde yer alan reîsülküttâb ilgilenmekteydi. III. Selim dönemindeki modernleşme teşebbüsleriyle konumu değişen Reîsülküttâblık makamına, nezaretin kuruluşuna değin yirmi bir devlet adamı tayin edilmişken, 1836'da tesis edilen nezarete ise, yaklaşık 86 yıllık süreçte otuz altı devlet adamı hariciye nazırı olarak görev yapmıştır. Bu çalışmada aldıkları eğitim, sosyal ve bürokratik kökenleri, mesleki tecrübeleri ve entelektüel yanlarıyla birlikte bu otuz altı bürokrat üzerinden kabinede ikinci adam gibi duran hariciye nazırının profili çizilmeye çalışılacaktır.

1.Eğitim Durumları

Osmanlı hariciye nazırlarının eğitim durumları incelendiğinde, sekizinin geleneksel veya klasik, üçünün hem geleneksel hem de modern, geri kalanların da modern tarzda bir eğitim aldıkları söylenebilir. Ancak birkaç nazırın eğitimi hakkında çok net bilgiler olmadığını da belirtmek gerekir. Geleneksel eğitimle yetişen hariciye nazırlarının içerik olarak, kıraat eğitimi, cami ve medrese dersleriyle dinî bilgiler, Arapça ve bir dereceye kadar da Farsça okudukları görülmektedir. Eğitimin, babadan, yakın çevredeki bilgi sahibi şahıslardan, ulemadan ve muallimlerden alınan özel derslerle yürütülmüştür. İlk Hariciye Nazırı Mehmed Akif Paşa (1787-1845) muhitteki ulemadan ve muhtemelen babasından dersler almıştır.

Ahmed Hulusi Paşa'nın aldığı eğitime dair bir bilgi yoktur. Hulusi Paşa (?- 1837) doğup büyüdüğü muhit içinde aldığı cami veya medrese eğitiminin ardından kabiliyetli bir kişi olsa gerek, İstanbul'a gönderilmiş ve muhtemelen bürokratlardan birisinin himayesinde Babîâli'de bir kaleme alınıp çok geçmeden reîsülküttâb kisedarlığına yükselmiştir (Süreyya, 1996: 677). Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) ilk eğitimin babasından aldıktan sonra medreseye devam etmiş ancak buradan icazet alamamıştır. Babasının vefatıyla birlikte eniştesi Seyyid Ali Paşa himayesinde eğitim sürecini tamamlamıştır⁶. Tanzimat'ın dikkat çeken simalarından Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) da geleneksel eğitime ilave olarak Enderun'da aldığı yüksek eğitimle bilgi ve kültür seviyesini artırmıştır². İlk hariciye nazırlarından İbrahim Sarim Paşa (1801-1854) da muhtemelen klasik bir eğitimden geçmiştir. Babasından kıraat dersleri almıştır. Kitabet bilgisi ve becerisiyle dikkat çeken Sarim Paşa'nın, bu alana yönelik özel eğitim aldığı söylenebilir³. Ebezade Mustafa Bey'in hazinedarı Nuri Bey'in oğlu olan Mehmed Şekib Paşa (?-1854) ise muhtemelen geleneksel eğitimle birlikte aldığı özel dersler ve kabiliyeti vasıtasıyla Dîvân-ı Hümâyün Kalemî gibi önemli bir birime dâhil olmuştur (Süreyya, 1996: V/

1574). Tanzimat'ın öncülerinden Âli Paşa (1815-1871) ise mahalle mektebi ve cami eğitimi alarak memurluğa geçiş yapmış kabiliyetli bir şahıs olarak tarif edilir⁴. Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Safvet Paşa (1814-1883) ise sıbyan mektebine gittikten sonra Bayezid Camii'nde medrese dersleri, Arapça ve Farsça almıştır. Tercüme Odası'nda Fransızca öğrenmiştir (Pakalın, 1943: 3)⁵. Tanzimat'ın üç rüknünden biri diye ifade edilen Fuad Paşa geleneksel eğitimin yanı sıra modern ve batılı yüksek öğrenim gören ilk hariciye nazırdır. İlk eğitiminde geleneksel bir yol izlenmiş, dini ilimleri tahsil ederken Arapça ve Farsça da öğrenmiştir⁶. Sonrasında modernleşme kapsamında açılan Tıbbiye Mektebi'ne devam ederek kendine yeni ve farklı bir yol çizmiştir (Atılğan Gümüşsoy, 2006: 10-11). Gerçi Fuad Paşa (1814-1869) birkaç yerde bir müddet hekimlik yaptıktan sonra Mustafa Reşid Paşa'nın da teşvikiyle istifa edip hariciyenin gözde müessesesi Tercüme Odası'na girmiştir⁷. Abidin Paşa (1843-1906) çok boyutlu ve yoğun bir eğitim dönemi geçirmiştir. Preveze'de yerel mektepte okuduktan sonra camiye devam ederek bir müddet Arapça, Farsça ve dini ilimler tahsil etmiş, yazışma usullerini öğrenmiş ve Yunan edebiyatına dair dersler almıştır. Hesap, kozmografya, coğrafya ile birlikte farklı hocalardan Fransızca dersleri almıştır⁸. Yanya'da medreseye devam edip dinî ilimlerle birlikte Arapça ve Farsça gören Hüsnü Turhan Paşa (1839- 1927) bazı günlerde bir Rum mektebine devam etmiştir. Akabinde ise Atina Hukuk Mektebi'nde okumuştur. Bunlara ilaveten hukuk ve iktisat dersleri almıştır (DH.SAİDd: 47/165-166).

Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın çocukları Mehmed Cemil Paşa (1827- 1872) ve Ali Galib Paşa (1829- 1858) da muhtemelen özel derslere dayalı ama biraz daha batılı bir eğitim görmüştür. Server Paşa'nın eğitim dönemi imparatorlukta eğitim açısından değişim sürecinin öncesine denk geldiği için geleneksel bir eğitim almış olması kuvvetle muhtemeldir. Siyasete vakıf ve hitabeti kuvvetli bir bürokrat olan Server Paşa (1821- 1886) yine muhtemeldir ki, hususi derslerle kendini bürokrat yaşama hazırlamıştır (Süreyya, 1996: V/ 1496). Ahmed Arifi Paşa (1819- 1895) iyi şartlar içinde yetişmiştir. Arifi Paşa Arapça, Farsça ve Fransızca dil derslerinin yanı sıra tarih, coğrafya, siyasi ekonomi, milletlerarası hukuk ve jeoloji ile ilgili dersler aldı⁹. Yusuf Franko (1855- 1933)¹⁰ ve son dönemin adından söz ettiren bürokratlarından Ferid Paşa (1853- 1923)¹¹ da aldıkları özel eğitimin ardından bürokrasinin önemli birimlerinde çalışmaya başlamışlardır.

Osmanlıcılık düşüncesinin önemli temsilcilerinden Sava Paşa (1814- 1906) ise hariciye nazırları arasında ikinci tıbbiyelidir. Aslen Rum olan Sava Paşa muhtemelen özel derslerle tamamladığı ilk eğitim sürecinin ardından Tıbbiye Mektebi'ne devam etmiştir¹². Ahmed Tevfik Paşa (1845- 1936) ise, Topkapı'da sıbyan ve Vidin'de rüştiye mekteplerine devam etti. Ardından Davud Paşa'da askeri bir eğitim alarak mesleğe başladı¹³. Ahmet İzzed Paşa (1864- 1937) da

temel eğitimini babasından aldıktan sonra İstanbul'da bir yıl kadar bir rüştiyeye devam etmiştir. Sonrasında ise önce askeri liseye ve ardından harbiye mekteplerine devam ederek eğitimini tamamlamıştır¹⁴. Said(Kürt) Paşa (1834-1907) muhtelif sıbyan mekteplerinde okuduktan sonra İstanbul'a geldi burada Davut Paşa Rüştiyesi'ne devam etti. Said Paşa, sonraki aşamada dil dersleri başta olma üzere özel dersler olarak eğitimini tamamlamıştır¹⁵.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ve çokça tercih edilen mekteplerden biri de Mülkiye idi. Hariciye nazırlarından da iki kişi bu okuldan mezundu. Son dönemin dikkat çeken bürokratlarından Mehmed Rıfat Paşa (1860-1925) sıbyan mektebinde başladığı eğitimini, Bayezid Rüştiyesi ve İstanbul Sultanisi'nde sürdürmüş ve ardından da Mülkiye Mektebi'nde parlak bir şekilde tamamlamıştır¹⁶. Bu mektebi bitiren ikinci hariciye nazırı da İbrahim Hakkı Paşa'dır. Sıbyan mektebinin ardından Beşiktaş Rüştiyesi'ne giden İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918), sonrasında ise bir yıl kadar Mahrec-i Aklam'a devam etmiştir. 1882'de Mülkiye'den fevkalade bir derece ile mezun olmuştur¹⁷. Öte yandan dönemin önemli bir diğer eğitim kurumu Galatasaray Sultanisi'nde ise, eğitim gören dört hariciye nazırı olmuştur. Mustafa Asım (Turgut) Bey (1870-1937) önce sıbyan mektebine ardından Soğukçeşme Rüştiyesi'ne devam etmiştir. Akabinde ise Galatasaray Sultanisi'ne giden Asım Bey, babasının vefatıyla buradaki eğitimini yarım bırakmıştır (Pakalın, 2008: II/ 127). Bosna doğumlu Mehmed Nabi Bey (1868- 1924) ise sıbyan mektebinin ardından Soğukçeşme Rüştiyesi'ni bitirip Galatasaray Sultanisi'ne devam etmiştir(DH.SAİDd: 26/193-194). Mustafa Reşid Paşa (1858-1924) ise sıbyan mektebini ve rüştiyeyi Fatih'te okumuştur. Galatasaray Sultanisi'nin ilk talebelerindedir. Bunlara ilaveten sonrasında Lisan Mektebi'ne devam etmiştir (Danışman, 1998: 15.) Bir hekim çocuğu olan Abdüllatif Safa Bey (1868- 1931) de hakeza sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdikten sonra Galatasaray Sultanisi'nde eğitim görmüştür. Özel olarak da Arapça, Fransızca, riyaziyat ve siyasi ilimlere dair dersler almıştır (DH.SAİDd: 92/363-364).

Yurtdışında eğitim gören on hariciye nazırı vardı. Bunlardan birisi dışında, diğerleri dil eğitimlerinin yanı sıra çeşitli alanlarda eğitim görmek amacıyla yabancı ülkelere gitmişler veya gönderilmişlerdir. Yurtdışında eğitim gören ilk hariciye nazırı, İbrahim Edhem Paşa'dır (1818- 1893). Paris'te Barbet Enstitüsü'nde dil eğitimi alıp ardından Maden Okulu'nda okumuştur. İbrahim Edhem Paşa, ilk eğitimi kendisini küçük yaşta satın alıp evlatlık edinen Koca Hüsrev Paşa'nın konağında görmüş ve sonra paşanın diğer çocuklarıyla birlikte 1830'da Paris'e gitmiştir¹⁸. XIX. yüzyılı ikinci yarısında Aleksandır Karatodori Paşa (1833- 1906), aldığı özel derslerin dışında Fener Rum Mektebi'ne devam etmiş, sonrasında da yüksek öğrenim için Paris'e giderek uzun yıllar orada kalmıştır. Paşa, fen ve edebiyat eğitiminin akabinde hukuk doktorası yapmıştır¹⁹. Hukuk bilgisiyle dikkat çeken bürokratlarından Ermeni

Noradunkyan Efendi (1852- 1925) ise Kadıköy'deki Fransız mektebinde okuduktan sonra, Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde hukuk ve siyasi ilimler okumuştur²⁰. Said Halim Paşa (1863- 1921) ise özel eğitimin ardından aynı eğitimi İsviçre'de almıştır (Said Halim Paşa, 2011: 15). Milaslı Halil Menteşe Bey (1874- 1948) ilk eğitimini memleketinde aldığı söylenir. İdadi eğitimine ise İzmir'de devam etmiştir. Paris'te hukuk eğitimi görmüştür²¹. Ahmet Nesimi Bey (1876- 1958) de ilk eğitimini doğduğu Hanya'da almıştır. Paris'te hukuk ve siyasi ilimler okuyanlardan birisi de odur (Milliyet Gazetesi, 8 Şubat 1958). Mehmed Nuri Efendi, 1839'da ikinci kez Paris sefirliğine atandığında on iki yaşındaki oğlu Mehmed Asım Paşa'yı (1821- 1886) dil eğitimi için Paris'e götürmüştür²². Avrupa'da küçük yaştan itibaren öğrenim gören Raşid Paşa'nın (1824- 1876) ne tür bir eğitim aldığı bilinmemektedir²³. Ama öncelikli olarak paşadan, bürokrasinsin en geçer akçesi olan Fransızca'yı öğrenmesi beklenmiştir. Sarayda aldığı eğitim ardından Halil Şerif Paşa (1831- 1879) Fransız tarzı bir eğitim alması için on üç yaşında Paris'e askeri bir okula gönderilmiştir. Askerlik sanatı haricinde dil, hukuk ve fen eğitimi aldığı ifade edilmektedir (Haddad, 2001: 19). Hariciye nazırları arasında askeri eğitimli üçüncü kişidir. Netice itibariyle, Hariciye Nezareti'nin kurulduğu yıllarda ve öncesinde yetişen nazırlar daha ziyade geleneksel eğitim almışken eğitimdeki yenileşme hamleleriyle modern eğitim kurumlarının sayısı çoğalmış ve diğer nezaretlerde olduğu gibi bu kurumların hariciyedeki ağırlığı da artmıştır.

2.Görev Süreleri

Nazırların ortalama görev süreleri iki yıl üç aydan biraz daha fazla bir zamana tekabül etmektedir. II. Mahmud döneminin son yıllarında tesis edilen nezarete üç kez atama yapılmış ve üç farklı bürokrat görev yapmıştır²⁴. Yaklaşık yirmi iki yıl tahtta kalan Sultan Abdülmecid döneminde ise, on sekiz atama yapılmış ve sekiz farklı bürokrat nazırlık makamına oturmuştur. Sultan Abdülaziz'in yaklaşık on beş yıllık padişahlığında ise, on üç atama gerçekleşmiş ve yine sekiz farklı bürokrat bu makamı temsil etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in otuz üç yılı aşan devrinde ise on sekiz atamaya karşılık on farklı bürokrat nazırlık koltuğuna oturmuştur. II. Abdülhamid sonrası siyasal istikrarın iyice azaldığı yıllarda ise yirmi sekiz tayinle birlikte on iki farklı devlet adamının nezaret koltuğuna oturduğu görünüyor.²⁵ Bu bilgilere göre, II. Abdülhamid döneminde daha istikrarlı bir görünümün ortaya çıktığı söylenebilir.

Görev sürelerine bakıldığında kesintisiz en uzun müddet görev yapan Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'dır. Paşa, II. Abdülhamid döneminde Kasım 1895 ile Şubat 1909 arasında on uç yıldan fazla bir süre nazırlık görevinde bulunmuştur. Toplam süre itibariyle ise, en uzun müddet görevde kalan Mehmed Emin Âli Paşa'dır. 1846- 1871 yılları arasında bu makama sekiz

atanan paşa, on dört yılı aşkın bir süre görev yapmıştır. Beş nazırın toplam görev süresi elli yılı aşmaktadır. Bu iki nazır dışında Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Kürd Mehmed Said Paşa toplam görev sürelerinin uzunluğuyla dikkat çekmektedir.²⁶ Mehmed Said Paşa 1882-1895 yılları arasında üç kez oturduğu nazırlık makamında on yıldan fazla bir süre kalmıştır. Fuad Paşa ise 1852-1869 yılları arasında beş kez bu makama atanmış ve yedi yılı aşkın bir müddet görev yapmıştır. Mustafa Reşid Paşa ise 1837-1854 yılları arasında üç kez görevlendirilmiş ve altı yıldan fazla bir süre görevde kalmıştır. 36 nazırdan 19'u bir yıldan daha az bir süre nazırlık makamında kalmıştır²⁷. Yusuf Franko Paşa 1919 yılı şubatında kurulan kabinedeki sekiz günlük vazife ile toplamda en kısa süre görev yapan nazırdır²⁸. Ancak makamda en kısa süre kalan ise iki günlük göreviyle Safvet Paşa olmuştur. 1882 yılı sonlarında hükümeti kuran Ahmed Vefik Paşa'nın, aldığı bazı kararlarla padişahı ve bürokratik çevreyi rahatsız etmesi hükümetin sonu olmuştur²⁹. Bundan önce kurulan Said Paşa hükümetinin son günlerinde Hariciye nazırı olarak atanan Mehmed Asım Paşa, sadrazam azledilince sadece beş gün görev yapabilmiştir.³⁰ Bu çok kısa süreli görevler de II. Abdülhamid döneminde dir.

Kabinelerde yer alan hariciye nazırlardan İbrahim Sarım Paşa ve Mehmed Raşid Paşa ile birlikte beş bürokrat bir ila iki yıl arasında görev yapmıştır³¹. Aralarında Server Paşa ve Ahmed Arifi Paşa'nın da yer aldığı beş nazır ise iki ila üç yıl arasında makamda bulunurken, Safvet Paşa ile Mehmed Asım Paşa üç yılı aşkın bir müddet hariciyeye nezaret etmiştir³². Mehmed Akif Paşa, Ali Galib Paşa ve Mehmed Nabi Bey'in aralarında yer aldığı yirmi üç nazır makama bir kez oturmuşlardır. Server Paşa ve Raşid Paşa'lar iki kez tayin edilirken, Mehmed Asım Paşa ve Abdülatif Safa Bey ile birlikte yedi bürokrat üçer kez hariciyeye nazır olarak göreve gelmişlerdir. Damat Ferid Paşa üç görevini de ikinci sorumluluk olarak vekâleten yürütmüştür³³. Tanzimat döneminin yenilikçi bürokratlarından Sadık Rıfat Paşa bu makama dört kez tayin edilmiştir. Son dönemin mümtaz şahsiyetlerinden Âli Paşa sekiz, Safvet Paşa altı ve Fuad Paşa beş atama ile hariciye ofisine nazır sıfatıyla en fazla gelip giden üç bürokrati olmuştur.

3. Bürokratik Kökenleri

Hariciye nazırlarının önemli bir bölümünün mesleki hayata ilk adımlarını Tercüme Odası, Dîvân-ı Hümûyun Kalemi ve hariciyenin teşkilatlanması ile oluşturulan kalemler vasıtasıyla attıkları görülmektedir. Ancak başka kalemlerde yetişip hariciyeye dahil olanlar olduğunu da belirtmek gerekir. Bunların bazıları hariciyede yoğun mesai harcamışken, bazılarının hariciye ile bağlantıları sınırlı düzeyde olmuştur. Öte yandan nezaret sistemi içinde de birimlere geçişte ve bürokrasi içinde yükselişte himayeciliğin önemini

koruduğu görülmüştür. Nazırların sekizi çalışma hayatına Dîvân-ı Hümûyun Kalemi'nden adım atmıştır. Siyasi işlere vakıf ve sadık bir bürokrat olarak tanımlanan İbrahim Sarım Paşa kitabetteki kabiliyeti ve işindeki gayreti ile Reisülküttâb Süleyman Necib Efendi'nin takdirini kazanmıştır. Akabinde Süleyman Necib Efendi'nin damadı olunca bu durum kısa sürede yükselişine imkân sağlamış ve 21 yaşındayken hacelik rütbesini almıştır³⁴. Mehmed Şekib Paşa ise Mehmed Akif Paşa'nın himayesinde bürokratik sürece dâhil olup yetişmiştir (Türkgeldi, 1930: I(3)/42). Siyasi işlere hâkim ve dirayetli bir devlet adamı olduğu söylenmektedir (Süreyya, 1996: V/ 1574). Anadolu'dan gelerek merkezi bürokrasiye dâhil olmayı başaran nazırlardan biri olan Ahmed Hulusi Paşa kısa sürede reisülküttab kisedarı olmuş ve kalem içinde hızlıca yükselmiştir³⁵. Yetenekleriyle adından söz ettiren Âli Paşa da Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla bürokrasiye kendine yer bulduğu rivayet edilir. Ağabeyi Arif Efendi'nin himayesinde bürokrasiye dâhil olmuş olan Safvet Paşa'nın, hariciye ve maarifteki gayretleriyle tanınan, kabiliyetli ve başarılı bir bürokrat olduğu ifade edilmektedir³⁶. Babası Şekib Paşa'nın delaletiyle Dîvân-ı Hümûyun Kalemi'ne giren Ahmed Arifi Paşa'dan, Murad Efendi anılarında Babiâli kalemlerinde çalışanlar arasında Âli Paşa'nın en sevdiği genç ve saygın kişilerden biri olarak bahsetmiştir. Ayrıca, Arifi Paşa'nın, onun oluşturduğu anlayışın veya ekolün tipik bir örneği olduğunu söylemiştir (Murad Efendi, 2007: 308-309). Mustafa Asım Bey de ilk önce Dîvân-ı Hümûyun Kuyûd Odası'na çırak olmuş, sonra Umûr-ı Şehbenderî Müdürü Şemşeddin Paşa'nın delaletiyle Umûr-ı Şehbenderî Kalemi'ne alınmıştır (Pakalın, 2008: III/ 127). Mustafa Reşid Paşa'nın Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarlığını yaptıktan sonra bir rivayete göre Reisülküttâblık dairesine girip kâtip olarak yetişmiştir. Bir başka aktarıma göre ise, Sadâret Mektûbî Kalemi'ne girmiştir³⁷. Bunlar bir yana, Reşid Paşa Tanzimat öncesinin ve sonrasının yoğun diplomatik atmosferinde hem Londra hem de Paris sefirliği vazifeleriyle önemli bir hariciyeciyi olduğunu göstermiştir.

1820'lerde büyük beklentilerle teşkil edilen Tercüme Odası ise bürokrasideki ağırlığını zamanla belli etmiştir. Nitekim Aleksandır Karatodori Paşa ve Mehmed Raşid Paşa'nın yer aldığı sekiz bürokrat Tercüme Odası'nda vazifeye başlamıştır.³⁸ Karatodori Paşa saray hekimliği de yapmış aynı zamanda Tıbbiye Mektebi muallimi olan babası İstefanaki Efendi vasıtasıyla odaya girmiştir³⁹. Bir yıldan fazla bir süre Mısır bürokrasisi içinde çalışan Mehmed Raşid Paşa akabinde Tercüme Odası'na halife olarak girmiştir⁴⁰. 1836'da kurulan Hâriciyye Nezareti zamanla daha örgütlü hale gelirken yeni birimlere kavuşmuş ve bu birimlerden de yetişen nazırlar olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa, Mehmed Nabi Bey, Abdüllatif Safa Bey ve Yusuf Franko Paşa Hâriciyye Nezâreti'nin 1850'lerden sonra teşkil edilen birimlerinden Tahrirat-ı Hariciyye Kalemi'nde çalışmaya başladıkları görülmektedir⁴¹. Bunların dışında, Gabriyel

Noradunkyan Tahrîrât-ı Ecnebiye Evrak Odası'nda⁴² ve Server Paşa Hâriciyye Mektûbî Kalemî'nde (Süreyya, 1996: V/ 1496), Ahmed Nesimi(Sayman) Hâriciyye İstişâre Odası'nda⁴³, Mustafa Reşid Paşa Mezâhib Odası'nda⁴⁴ ve hariciyedeki birimi tam olarak belirtilmese de, Ferid Paşa(Damat) olmak üzere hariciye bünyesinde yer alan bu diğer birimlerde vazifeye başlayan toplam dokuz kişi bulunmaktadır (Küçük, 2008: I/ 451). Netice olarak toplamda yirmi beş bürokratin hariciye silkinde ilerlenecek bir yolda mesleki yaşama adım attığı görülmektedir.

Öte yandan hariciye silkiyle pek örtüşmeyen memurluklarla vazifeye başlayan on bir nazır bulunmaktadır. Ancak çoğunun, mesleki yaşamlarının önemli bir kısmı hariciye dâhilinde geçmiştir. Nazırlardan Ali Galib Paşa ve Mehmed Cemil Paşa merkezi kurumlar içinde ağırlığı olan Sadâret Mektûbî Kalemî'nde çalışmaya başlamışlardır. Öyle ki, bu kurum diğer birimlere memur yetiştiren dairelerin başında gelmektedir. Cemil Paşa bu başlangıcın ardından babası aracılığı ile memur tayin edildiği Paris Sefareti'nde üç kez sefirlik yaparak hariciye silkinden bir bürokrat olduğunu göstermiştir (Süreyya, 1996: II/ 393-394, 542). Sadık Rıfat Paşa ise ailesinin talebiyle bir yıl Enderun'da çıraklık yaptıktan sonra Sadâret Mektûbî Kalemî intikal ettirilmiştir⁴⁵. Pertev Paşa'nın himayesindeydi (Kuneralp, 2008: II/ 182). İki kez Viyana sefiri olması ve dört defa hariciye nazırlığı yapması Tanzimat'ın hariciyecilerinden olduğuna delalettir. Ancak paşa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın biraz gölgesinde kalmış ve iç çekişmelerden zarar görmüştür. Bunlara ilaveten Mehmed Akif Paşa Yozgat'ta Dîvân kâtibi olarak başlayıp Anadolu'dan Babiâli'ye intikal etmiştir⁴⁶. Akif Paşa nazırlığa geçişte devletin son reisülküttabıdır. İbrahim Edhem Paşa ve son nazır Ahmed İzzet Paşa aldıkları eğitimin neticesi subay olarak ordu bünyesinde göreve başlamışlardır⁴⁷. Berlin ve Viyana gibi önemli sefaretlerdeki vazifeler Edhem Paşa'nın bürokratik kariyerinde hariciyenin de önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir. Ordudaki deneyimleri ile birlikte I. Dünya Savaşı dönemindeki bazı diplomatik tecrübeler sınırlı da olsa Ahmed İzzet Paşa'nın hariciye ile bağını teşkil etmiştir. Paşa, mili mücadele yıllarındaki nazırlık görevleri sırasında toplum menfaatlerini gözetten bir tutum sergilemiştir. Ayrıca kendisine bağımsızlığından sonra Arnavutluk krallığı da teklif edilmiştir.

Abidin Paşa'ya ise Mabeyn-i Hümâyün'da silahşorluk vazifesi tevdi edilmiştir⁴⁸. Bir müddet sonra bu görevinde ayrılmıştır. Eğitimi ve yabancı dil bilgisi ile dikkat çeken Abidin Paşa'nın mesleki yaşamının büyük bölümünü yerel yönetimlerde geçirmesi ilginçtir. Halil Şerif Paşa Mısır'dayken hıdivin ikinci kâtibi idi⁴⁹. Paris'teki görevi sırasında Âli Paşa'nın tavsiyesiyle sefirlik görevi verilmiş ve böylece Osmanlı hariciyesinin hizmetine girmiştir. Atina, Petersburg, Viyana ve Paris elçilikleriyle diplomat kimliğini ortaya koymuştur. Yetenekli bir diplomat ve salon adamı olarak tarif edilmiştir⁵⁰. Murad Efendi

onu “Yeni Fuad” olarak tanımlamıştır. Fuad Paşa ve Sava Paşa tıbbiye kökenlidir ve mesleğe hekim olarak başlamışlardır. Fuad Paşa hazır cevap ve salon adamı olarak nitelendirilir. Orduda hekim yüzbaşı olarak göreve başlayan Fuad Paşa çok geçmeden hariciyenin gözde birimi Tercüme Odası’na geçerek mesleki açıdan yeni bir başlangıç yapmış. Bir iki yıl içinde Mütercim-i evvel olmuş, bir müddet Londra Sefareti’nde çalışmış ve bazı diplomatik görevler üstelenmiş olan Fuad Paşa beş kez oturduğu hariciye koltuğundaki yedi yılı aşan görev süresiyle ne kadar mühim bir hariciyeci olduğunu göstermektedir⁵¹. Zaptiye hekimi ile mesleki yaşama adım atan Sava Paşa daha sonra ağırlıklı olarak yerel yönetimlerde görev yapmıştır. Kariyerinde hariciyenin pek fazla yer teşkil ettiği söylenemez⁵². Bürokrasi içerisinde çıraklık yapmadan üst düzey görevlerle memuriyete başlayanlar da olmuştur. Said Halim Paşa Şûrâ-yı Devlet azalığı⁵³ ve Halil Mentеше ise Dâhiliyye nazırlığı ile memuriyet hayatına başlamışlardır⁵⁴.

İbrahim Sarim Paşa ve Halil Şerif Paşa ile birlikte 11 hariciye nazırı, nazır olmadan önce hariciye müsteşarlığı görevinde bulunmuşlardır. Âli Paşa, Karatodori Paşa ve Sava Paşa müsteşarlık makamına ikişer kez atanmışlardır. 1880’de nazır olan Sava Paşa’dan sonra hiçbir nazır müsteşarlık görevinde bulunmamıştır⁵⁵. Hariciye nazırlarının yirmi ikisi adliye, dâhiliye, maarif, ticaret nazırlığı gibi görevlerle de çeşitli kabinelerde yer almışlardır⁵⁶. Bunlardan Safvet Paşa 1850’lilerin sonlarından 1880’lerin başına değin hariciye dışında dört farklı nezarete onun üzerinde nazırlık görevinde bulunarak teşkil edilen kabinelerin adeta vazgeçilmezi olmuştur. İbrahim Edhem Paşa da hariciye dışında beş nezarete dokuz kez nazırlık yapmıştır. Ayrıca aralarında Mustafa Reşid Paşa ve Safvet Paşa’nın da yer aldığı 11 hariciye nazırı, sadrazamlık makamına da oturmuştur⁵⁷. Diğer yandan Server Paşa ve Ahmed Tevfik Paşa’nın da aralarında yer aldığı 22 nazır ise, çeşitli ülkelerde farklı düzeylerde elçilik ve diplomatik temsilcilik vazifesini ifa etmişlerdir⁵⁸. Bu nazırlardan dokuzu hariciye nazırı iken sefirliğe ve yine dokuzu, sefir iken nazırlığa tayin edilmişlerdir. Mustafa Reşid Paşa(Büyük) hariciye nazırı iken iki kez sefir tayin edilmiştir. Reşid Paşa aynı zamanda bir kez de sefir iken nazır tayin edilmiştir⁵⁹.

4.Sosyal Kökenleri

Hariciye nazırlarının ailelerine bakıldığında, babalarının meslek olarak yarıya yakınının yani 16’sının kalemiye(mülkiye) mensubu olduğu görülmektedir. 9 nazırın babası esnaf, tüccar, ağa ve bunların dışında kabul edebileceğimiz grup içindedir. 3’ünün babası askeriye mensubu iken, 4’ü ise ilmiye mensubudur. Bunun dışında nazırlar arasında 3 tabip çocuğu bulunmaktadır. Ayrıca 1 nazırın ailesi bilinse de ne işle meşgul olduğuna dair

bir bilgi yoktur. Öte yandan hariciye nazırlarının önemli bir bölümünün babaları dışında, kalemiye, ilmiye ve askeriye mensubu olarak imparatorluğa hizmet etmiş yakın akrabaları olduğu görülmektedir. Ayrıca nazırların büyük çoğunluğu İstanbul'da yetişmiş ve buradaki olanaklardan faydalanarak bürokrasinin üst kademelerine gelme imkânı yakalamışlardır. Ancak Anadolu'dan ve başka yerlerden gelip bürokrasi içinde tutunanlar da olmuştur. Yozgatlı Mehmed Akif Paşa ile Çorumlu Ahmed Hulusi Paşa ve Milaslı Halil Menteşe Bey'dir. Bunun dışında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın reformlarıyla öne çıkan Mısır'dan Halil Şerif Paşa, Mehmed Raşid Paşa ve Said Halim Paşa da merkezi bürokraside kendilerine yer bulmuşlardır. Irak taraflarından Said Paşa ve Lübnan'dan Yusuf Franko Paşa eklenebilir. Batı bölgelerine bakıldığında ise Manastır'dan Ahmed İzzet Paşa, Preveze'den Abidin Paşa, Yanya'dan Sava Paşa ve Hüsnü Turhan Paşa, Girit'ten Ahmed Nesimi Bey

İlk Hariciye Nazırı Mehmed Akif Paşa'nın babası kadılık yapmış bir zattır. Amcası ise vekâleten de olsa Reîsülküttâblık makamında bulunmuş, Mustafa Mazhar Efendi'dir⁶⁰. İlk nazırlardan İbrahim Sarım Paşa'nın babası Ayasofya türbedarı Hafız Musa'dır. Aynı zamanda çeşitli yerlerde kadılık yapmıştır. Kayınpederi ise Reîsülküttâb Süleyman Necib Efendi'dir⁶¹. Fuad Paşa'nın dedesi Rumeli kazaskerliği de yapmış Mehmed Salih Efendidir. Çok renkli bir şahıs olan babası ise II. Mahmud döneminin ulemasından İzzet Molla'dır⁶². Mustafa Asım Bey ise her iki taraftan ilmiye ricaline mensup bir aileden gelmekteydi. Babası Trabzonlu Hocaoğulları ailesinden Ahmed Rifat Bey idi. Ancak vazifelerine dair bilgi yoktur. Asım Bey, anne tarafından ise Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin torunudur⁶³.

Hariciye nazırlarının ekserisinin kalemiye ve mülkiyeye mensup ailelerden geldiğini belirtmiştik. Sadık Rifat Paşa Tersane emniyeti de yapmış aslen Vidinli Hacı Ali Bey'in oğludur⁶⁴. Aslen Kastamonulu olan Mustafa Reşid Paşa Ruznamçeci Mustafa Efendi'nin oğludur. Ali Galib Paşa ve Mehmed Cemil Paşa da Mustafa Reşid Paşa'nın oğullarıdır⁶⁵. Ali Galib Paşa Sultan Abdülmecid'in kızı Fatıma Sultan ile evliydi. Ahmed Arifi Paşa Hariciye nazırlığı da yapmış Mehmed Şekib Paşa'nın oğludur⁶⁶. Server Paşa'nın babası Bâb-ı Seraskeri'de başkâtiplik yapmış Mehmed Servet Efendi'dir⁶⁷. Server Paşa Sultan II. Mahmud'un torunu Ayşe Sıdika Sultan ile evlenmişti⁶⁸. Halil Şerif Paşa ise Mehmed Ali Paşa'nın yakın adamlarından daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Bursa valiliği de yapmış Mehmed Şerif Paşa'nın oğludur⁶⁹. Mehmed Raşid Paşa'nın babası Dramalı Haydar Hasan Paşa, bir dönem Mısır sarayında silahşorluk hizmetinde bulunmuş, daha sonra ise mutasarrıflık yapmıştır⁷⁰. Mehmed Asım Paşa ise Paris sefirliği de yapmış olan Mehmed Nuri Efendi'nin mahdumudur⁷¹. Mehmed Said Paşa'nın babası, Süleymaniye'de Handanzade Hüseyin Paşa Babanlı Ahmet Paşa'nın kethüdalığını yapmış bir zattır. Said Paşa'nın vezir olmasından sonra Hüseyin Paşa'ya beylerbeyiliğe denk

mirmiranlık rütbesi verilmiştir (Süreyya, 1996: III/ 717). İbrahim Hakkı Paşa ise İstanbul Şehremaneti Meclis Reisi Sakızlı Remzi Efendi'nin oğludur⁷². Said Halim Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Babası Halim Paşa da hanedandan olup vezir konumundaydı⁷³. Mustafa Reşid Paşa'nın babası Müftizade Şakir Bey Yanya'dan İstanbul'a geldikten bir müddet sonra (Büyük)Mustafa Reşid Paşa hamiliğine girmiştir. Zimemât Komisyonu reisliği ve Meclis-i Maliye reisliği gibi görevler yapmıştır⁷⁴. Yusuf Franko Paşa ise Lübnan mutasarrıflarından Franko Nasri'nin evladıdır⁷⁵. Franko Paşa Lübnanlı ve Hıristiyan Araptır. Ferid Paşa (Damat) ise Şûrâ-yı Devlet azalığı da yapmış olan Seyyid Hasan İzzet Efendi'nin oğludur⁷⁶. Ferid Paşa II. Abdülhamid dul olan kız kardeşi Mediha Sultan ile evlenmiştir⁷⁷. Ferid Paşa'nın sarayla olan bu akrabalığı II. mesleki kariyerine olumlu etki ettiği görülmektedir Arnavut kökenli Ahmed İzzet Paşa ise Manastır dâhilinde mutasarrıf olarak hizmet vermiş Haydar Bey'in oğludur⁷⁸.

Üç nazırın hekim çocuğu olduğu görülmektedir. Bunlardan Rum Aleksandır Karatodori Paşa, II. Mahmud ve Abdülmecid'in saray hekimlerinden Edirneli İstefanaki Karatodori'nin oğludur.⁷⁹ Bir diğer Rum Sava Paşa'nın babası Yanyalı Sava Efendi de kendisi gibi hekimdi⁸⁰. Abdüllatif Safa Bey, Tabip Miralay İbrahim Lütfi Bey'in evladıdır⁸¹. Babası ordu hizmetinde bir hekimdi. Diğer taraftan üç nazırın babası da ordu hizmetinde bulunmuştur. Ahmed Tevfik Paşa'nın babası, Kırım Harbi ve Doksan üç Harbi gibi iki önemli savaşta görev yapmış ve aslen Kırmımlı Ferik İsmail Hakkı Paşa'dır⁸². Mehmed Nabi Bey ise Osmanlı ordusunda çeşitli hizmetleri olmuş Müşir Mustafa Tevfik Paşa'nın mahdumudur⁸³. Nabi Bey Bosna'da doğmuş, ancak babası aslen Menemenlidir. Gerçek ailesi hakkında bilgi olmayan Rum asıllı İbrahim Edhem Paşa, sadrazamlık da yapmış olan Kaptanıderya Koca Hüsrev Paşa'nın evlatlığı olup, onun tarafından yetiştirilmiştir⁸⁴.

Mehmed Şekib Paşa'nın babası Mehmed Nuri Bey, Ebezade Mustafa Bey'in hazinedarlığını yapmıştır (Süreyya, 1996: V/ 1574). Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Âli Paşa'nın babası Ali Rıza Efendi ise Mısır Çarşısı Kapıcısı ve aktarlarından⁸⁵. Safvet Paşa voyvodalıklarda istihdam edilmiş Trabzon eşrafından Mehmed Hulusi Ağa'nın mahdumudur⁸⁶. Abidin Paşa'nın babası Ahmed Bey ise, yöresinin zenginlerindendi. Arnavut asıllı olan paşanın babası Konya'ya sürgün edilmiştir⁸⁷. Noradunkyan'ın babası Krikor Efendi uzun yıllar Ekmekçi başı olarak hizmet vermiştir (Pamukciyan, 1988: IX(49)/ 45). Ermeni Krikor Efendi Divriğildir. Hüsnü Turhan Paşa Yanya dâhilindeki Pirmedi kasabasında mukim bir hanedana mensuptu, babası Yahya Bey idi⁸⁸. Mehmed Rıfat Paşa ise Balkapanı tüccarlarından Hasan Efendi'nin oğludur (Çankaya: 1968-1969: III/ 91). Milaslı Halil Menteşe yöresinin zenginlerinden Kadızadelere mensup bir bürokrattı⁸⁹. Ahmed Nesimi Bey, birkaç kuşak öteden Hanya fatihi olarak bilinen Musahib Yusuf Paşa'nın torunlarından⁹⁰. Babası

Softazade İbrahim Bey ise Hanya eşrafındandı. Bir belgede Ahmed Hulusi Paşa'nın seyyid sülalesinden olduğu ifade edilir. Babası Çorumlu Ebubekir Efendi'dir ve muhtemelen ilmiye mensubudur. Ancak bu hususta net bir bilgi veya ipucu yoktur.

5.Rütbeleri

Otuz altı hariciye nazırının yarısı vezirlik rütbesini nazır olmadan evvel almıştır. Ahmed Hulusi Paşa, Halil Şerif Paşa, Sava Paşa ve Turhan Hüsni Paşa, bunlardan bazılarıdır⁹¹. M.Akif Paşa, Sadık Rıfat Paşa ve Abidin Paşa gibi altı bürokrat, hariciye nazırlığına atanırken vezirlik rütbesini aldığı görülmektedir⁹². Mustafa Reşid Paşa ve M. Emin Âli Paşa ilk⁹³, Fuad Paşa ise ikinci nazırlığı sırasında⁹⁴, İbrahim Sarim Paşa, Mehmed Şekib Paşa ve Said Halim Paşa ise hariciye nazırlığı görevini tamamlayıp başka makamlara atadıktan sonra vezirlik rütbesini elde etmişlerdir⁹⁵. Nazırlardan altısı ise vezirlik rütbesiyle taltif edilmemiştir. Bu nazırlar, Gabriyel Noradunkyan Efendi, Mustafa Asım Bey, Halil Mentеше Bey, Ahmed Nesimi Bey, Mehmed Nabi Bey ve Abdülatif Safa Bey'dir⁹⁶. Bu nazırların hepsi, II. Abdülhamid'in tahttan inişinden sonra nezaret görevine tayin edilen bürokratlardır. Ali Galib Paşa çok erken sayılabilecek bir yaşta, 23 yaşında vezirlik rütbesini almıştır.

Hariciye nazırların makama tayinindeki yaş ortalamasının takriben 48 olduğu görülmektedir. Ali Galib Paşa (Damat) hariciye nazırlığına 28 yaşında atanarak en genç nazır unvanını almıştır. Onu, geleceği parlak ve başarılı bir şahsiyet olarak 31 yaşında nazır atanan, Âli Paşa izlemiştir. Nazırlığa tayinde yaş ortalamasının ilerleyen yıllarda arttığı yani nezaretin teşkilini takip eden ilk evrede, daha erken yaşlarda atamaların olduğu görülmektedir. Ali Galib Paşa ile beraber otuzlu yaşlarda tayin edilen nazır sayısı yedidir. Bunlardan sadece Abidin Paşa'nın nezaretin teşkilinden epey sonra 1880'de nazırlık makamına atandığı görülmektedir⁹⁷. Hüsni Turhan Paşa ve Ferid(Damat) Paşa 66 yaşında göreve gelerek en geç yaşta atanan nazırlar olmuşlardır. Altmışlı yaşlarda tayin edilen üç nazır daha vardır⁹⁸. Mehmed Akif Paşa ve İbrahim Sarim Paşa ile birlikte ikisinden tam emin olmamakla beraber kırklı yaşlarda on dört nazır ataması yapıldığı görülmektedir⁹⁹. Ellili yaşlarda nazır tayin edilen bürokrat sayısı ise ondur.1836'da kuruluşundan sonra nazırlık makamına ellili yaşlarda ilk tayin edilen bürokrat Server Paşa'dır. Paşa 1871 yılında göreve gelmiştir¹⁰⁰.

6.Entelektüel Yönleri

Hariciye Nazırlarına bakıldığında, yarıya yakınının farklı düzeylerde de olsa iki veya daha fazla yabancı dil bildiği görülmektedir. Birkaç kişi hariç, çoğunluk Fransızca bilmektedir. Karatodori Paşa kendi lisanı Rumca hariç Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca, Latince, İngilizce ve Almanca

olmak üzere toplam sekiz dille dikkat çekmekte¹⁰¹. Mehmed Said (Kürd) Paşa¹⁰² Arapça, Farsça, Almanca, İngilizce ve Fransızca, Mehmed Rıfat Paşa ise İngilizce, Fransızca ve Almanca, Rusça ve Rumca beşer dil bilen veya kullanan bürokratlar olarak nazırlar arasında yer alıyorlar (Çankaya, 1968-1969: III/ 92). Beş dil bilen Abidin Paşa'nın memuriyet hayatının, daha çok valilik ve mutasarrıflıklarda geçmesi ilginçtir¹⁰³. Arnavut kökenli Hüsnü Turhan Paşa da dil kabiliyeti ile dikkat çeken bürokratlardandır. Zira paşa, Rumca, İtalyan ve bir miktar İspanyolca ile birlikte Türkçe ve Fransızca bilmekteydi¹⁰⁴. Gabriyel Noradunkyan Efendi ile birlikte İbrahim Hakkı Paşa, Said Halim Paşa ve Ahmed İzzed Paşa dörder dil biliyorlardı¹⁰⁵. Tanzimat'ın mimarları olarak görülen Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa ile birlikte sadrazamlığa kadar yükselmiş olan Ahmed Arifi Paşa ve Lübnanlı Yusuf Franko Paşa üçer dil bilen beş hariciye nazırı vardı.¹⁰⁶

Yaşamının önemli bir bölümünü yabancı ülkelerde geçirmiş olan Halil Şerif Paşa, hariciyedeki ehliyetiyle dikkat çeken Safvet Paşa, Galatasaray Sultani'sindeki müdürlük yapmış olan Sava Paşa iki dil bilenler arasında yer almaktadırlar. Mısır'da doğup büyümüş ve Fransa'da okumuş Mehmed Raşid Paşa, babası Nuri Efendi'nin Paris sefirliği sırasında Fransa'da dil eğitimi görmüş Mehmed Asım dışında, Mustafa Asım ile çeşitli sefaretlerde ve birimlerde aldığı görevlerle dil ve tercümanlık hususunda ehliyetini ortaya koymuş olan Abdülatif Safa Bey de iki dil bilmekteydi. Kesin olmamakla birlikte, tek dilen bilenleri sayısı on ikidir. İlk hariciye nazırı ve edip kimliği ile de takdir gören Akif Paşa'nın Arapça bilmekteydi¹⁰⁷. Tercüme Odası'nda bulunmuş olması ve diplomatik görevleri münasebetiyle bir dil bildiğini düşündüğümüz Mehmed Şekib Paşa'nın Arapça ve Farsça bilme ihtimali de vardı. Öte yandan İbrahim Edhem Paşa ve Server Paşa gibi birkaç nazırın uğraşı ve kariyerlerine bakıldığında daha fazla dil bilme olasılığında bahsetmek mümkündür. Ancak bunlara dair belirgin ipuçları yoktur.

Tanzimat sürecinde Viyana sefirliği de yapmış ve Metternich ile yakın dostluğu olmuş olan Sadık Rıfat Paşa'nın da batı dillerinden birini bilmediği söylenir (Kuneralp, 2008: II/ 182). Londra sefirliği yapmış İbrahim Sarım Paşa'nın Redhouse'dan Fransızca dersleri aldığı rivayet edilir (Kılıç, 2009: 57). Öte yandan genç yaşta ölen Ahmed Hulusi Paşa hakkında bir bilgi edinilememiştir. Muhtemelen onun da Batı dillerinden herhangi birini bilmediği söylenebilir. Ancak 1800'lerin ilk yarısında bürokrasi içinde belirli yerlere gelmiş bu üç bürokratin Arapça ve Farsça bilmeleri muhtemeldir.

Osmanlı bürokratlarının genel bir özelliği de hem sanat hem ilimle uğraşmalarıdır. Hariciye nazırlarına da bakıldığında birçoğunu farklı sanat ve ilim sahasıyla meşgul oldukları ve geride izler bıraktıkları görülmektedir. İlk Hariciye nazırı olan Akif Paşa bunlardan biridir. Akşf Paşa'nın *Tabsıra, Münşeat-ı Elhac Akif Efendi, Eser-i Akif Paşa, Muhaberat-ı Hususiyye-i Akif*

Paşa ve Risaletü'l Firasiyye ve Siyasiyye ismiyle çeşitli eserleri bulunmaktadır (Karaca, 2004: 11-12). Mehmed Şekib Paşa'nın da yazıyla uğraştığı ve hattat olduğu söylenir (Süreyya, 1996: V/ 1574). Sadık Rıfat Paşa'nın İtalya'ya yaptığı geziyi anlatan *İtalya Seyahatnamesi* isimli eseri ile birlikte resmi ve hususi yazıları, *Müntehabat-ı Asar-ı Rıfat Paşa* ismiyle yayınlanmıştır¹⁰⁸. Fuad Paşa'nın *Vasiyetname* ismiyle anılan notları daha sonra düzenlenerek yayınlanmıştır. Ayrıca şairliğinden ve nükte dolu fıkralarından bahsedilir¹⁰⁹. Bir Türkçe gramerinden¹¹⁰ ve Fransızca kaleme alınmış *Bir Bilenden Kutsal Yerler Meselesi* adlı çalışmadan da bahsedilir¹¹¹. İbrahim Edhem Paşa ise, *Mecmua-ı Fünun*'da tabii ilimlerle ilgili yazılar yayınlamıştır. *Yeni Mikyaslara Dair Risale* isimli çalışması oğlu İsmail Galib'in adıyla neşredilmiştir. Üç dilde basılan *Usûl-i Mimaîr-i Osmânî*'yi Ahmed Vefik Paşa ile birlikte hazırlamıştır. Ayrıca *Endülüüs Tarihi* isimli eserin ilk cildini hazırlamıştır.¹¹²

Ali Galib'in hat sanatı ve musiki ile uğraştığı ifade edilmektedir. Resime düşkünlüğü ile bilinen Halil Şerif Paşa iyi bir koleksiyoncuymdu. Öte yandan, *Kudema-yı Mülük-i Mısriyye Tarihi* ismiyle Mısır tarihine yönelik bir eseri bulunmaktadır. Mehmed Raşid Paşa'nın da şairliğinden bahsedilir. Ahmed Arifi Paşa Michaud'ın *Histoire des Croisades* adlı eserini Ali Fuad Bey ve Edhem Pertev Paşa ile birlikte tercüme etmişlerdir¹¹³. Aynı zamanda Arifi Paşa coğrafya, tarih ve hukuk gibi sahalardaki bilgisiyle dikkat çekmekteydi. Devrin önemli entelektüellerinden biri olan Karatodori Paşa, Paris'te okurken, *Code Napoléon, Privilèges sur les Immeubles ve De l'erreur en Matière Civile D'après le Droit Romain et le Code Napoléon* isimli tezler hazırlamıştır. *Mecmua-ı Fünun*'da yazıları çıkmıştır. Tusi'nin *Keşfü'l-Kina an Esrari's-Şekli'l-Maruf bi'l-Katta* adlı geometri ilgili eserini Fransızcaya çevirmiştir¹¹⁴. Rum cemiyeti bünyesinde çıkan *Kosmos* isimli neşriyatta çeşitli konulara yönelik yazıları yayınlanmıştır¹¹⁵. Fıkıh ilmine ilgisi olan Sava Paşa'nın *İslam Hukukunda Usul* adlı iki ciltlik bir eseri bulunmaktadır¹¹⁶. Daha sonra ise Sava Paşa Galatasaray Sultanisi'ndeki yöneticilik yaptığı dönemde bazı hocaların İslam fıkıhıyla ilgili derslerine devam ederek hukuk bilgisini geliştirmiştir¹¹⁷.

Devrin önemli şahsiyetlerinden biri de Abidin Paşa'dır. Yunanca yazı ve şiirleri vardır. Ayrıca *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif, Meâli-i İslam, Müdâfaa-i Âlem-i İslâmiyet gibi eserleri bulunmaktadır*¹¹⁸. Kürd Said Paşa'nın ise kaside yazdığı ve edebiyata ilgisinden bahsedilmektedir¹¹⁹. Hüsnü Turhan Paşa hukuk bilgisine sahipti. Fransızca bilen Ahmed Tevfik Paşa'nın hatıratı, torunu tarafından *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmed Teyfik Paşa* adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca paşanın *Tarih-i Mücmel-i Kurân-i Vusta* ismiyle tercüme bir eseri vardır. Mehmed Rıfat Paşa'nın İlmi yönüyle herkesçe takdir edilen İbrahim Hakkı Paşa'nın *Medhal-i Hukuk-i Beyneddüvel, Tarih-i Hukuk-i Beyneddüvel, Tarih-i Umumi, Muhtasar İslam Tarihi, Hukuk-i İdare* ismiyle çeşitli eserleri mevcuttur. Noradunkyan Efendi ise *Punç* ismiyle Ermenice

haftalık bir gazete yayımlamıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun imzaladığı antlaşmalara dair bilgi veren *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman* adıyla dört ciltlik bir çalışma yapmıştır (Kayar- Malhasyan, 2008: II/371). Sporcu kimliği ile tanınan Mustafa Asım Bey aynı zamanda ressam idi (Pakalın, 2008: III/ 128).

Memleketin ve İslam âleminin durumunu kendine dert edinen Said Halim Paşa da birçok eseri bırakmıştır. *Meşrutiyet, Taklitçiliğimiz, Taassup ve İslam Dünyası Neden Geri Kaldı* gibi ondan fazla eseri bulunmaktadır¹²⁰. Son dönemin nazırlarından olan Halil Mentеше'nin anıları *Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Anıları* ismiyle yayımlanmıştır¹²¹. Yusuf Franko Paşa'nın iyi bir karikatürist olduğu ifade edilir¹²². Ahmed İzzed Paşa'nın hatıraları *Feryadım* ismiyle daha sonra basılmıştır¹²³. Ahmed Hulusi Paşa, İbrahim Sarım Paşa ve Abdüllatif Safa Bey'in de aralarında bulunduğu nazırın sanat, kültür ve ilimle uğraşp uğraşmadıklarına dair net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak görülen o ki, bahsedilen hariciye nazırlarına bakıldığında, Tanzimat'la birlikte oluşan yeni aydın ve bürokrat tipini yansıtan birçok kişi bulunduğu görülmektedir.

Sonuç

XIX. yüzyıldaki kesintisiz reform süreciyle birlikte ortaya çıkan Hariciye Nezareti'nde nazır olarak görev yapan ilk bürokratların daha geleneksel usullere göre ve otodidaktik bir sistemle yetiştikleri görülür. Ancak bu durum zamanla değişmiş ve daha hazır bir halde memuriyet görevi almaya başlamışlardır. Zaman içinde özellikle eğitime bağlı olarak nazırların nitelik unsurları da farklılaşmaya başlamıştır. Önceleri ketumiyet, iyi ahlak sahibi olma, sır tutma gibi daha insani kabul edebileceğimiz özellikler yeterli görülürken sonrasında eğitim dâhilinde daha somut ve rasyonel olarak kabul ettiğimiz bir takım şartlar öne çıkmaya ve bunlar resmiyet kazanmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, eğitim memuriyetle ile daha kuvvetli şekilde irtibatlandırılmaya başlanmıştır. Ancak sosyal kökenlere bakıldığında nüfuzun önemini koruduğunu da söylemek gerekir:

Memur ve bürokratlardan önceleri Arapça ve Farsça gibi dilleri bilmesi beklenirdi. Fakat sonrasında batı dilleri bilhassa Fransızca tercih sebebi olmuştur. Hatta nazırlara bakıldığında birçoğunun iki veya daha fazla dili kullanacak hale geldiği görülmektedir. Gün geçtikçe ülke dışında eğitime gösterilen ilgi artmış, ancak bunun yanında imparatorluk bünyesinde kurulan ciddi eğitim müesseslerine de rağbet olduğu görülmektedir. Batı etkisiyle pozitif ve beşeri bilimler ile birlikte muhtelif sanat dallarına ilgi duyan bürokrat sayısı artmış ve entelektüel bir boyut oluşmaya başlamıştır.

Hariciye nazırlarının on birinin sadrazamlık, yirmi ikisinin çeşitli kabinelerde nazırlık ve yine yirmi ikisinin muhtelif başkentlerde sefirlik yapmış olması yeni bürokratik ve diplomatik anlayış içinde hariciyecilerin önemli ve etkin bir yere sahip olduklarını göstermektedir. Ancak ellinin üzerinde atama olduğu göz önünde bulundurulursa, nezaret yönetiminde zaman zaman istikrarın kaybolduğu söylenebilir. Tabi bun da monarşik yapı sebebiyle otoriteyi güçlü kılma düşüncesinin de etkili olduğu denilebilir. Diğer yandan tecrübeye bağlı olarak ilk yıllardan itibaren mesleki devamlılığa büyük oranda önem verildiği, ancak zaman zaman bunun dışına çıkan örneklerin de olduğu görülmektedir. Bu tür durumlarda da bilgi birikiminin ve tecrübenin esas alındığı söylenebilir

Kaynakça:

I. Yayınlanmamış Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA).

A. MKT.NZD., 11/56, BEO, 142759
DH.SAİDd 1/257, DH.SAİDd, 1/576 577, DH.SAİDd, 1/ 252-253, DH.
SAİDd, 2/998, DH. SAİDd, 2/ 1008, DH. SAİDd 4/ 114, DH. SAİDd, 22/37-38,
DH. SAİDd 26/ 193-194, DH.SAİDd, 37/265-266, DH. SAİDd, 47/165-166,
DH. SAİDd 81/473, DH. SAİDd, 92/363-364, DH. SAİDd 183/100, İ.DH.,
69451,
İ.DUİT, 9/54, İ.DUİT, 9/56,

II. Süreli Yayınlar

Milliyet Gazetesi, 8 Şubat 1958
Tanin Gazetesi, 18 Mayıs 1947

III. Yayınlanmış Eserler

- Akarlı, E. D. (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon (1861-1920)*. London-
New York: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Akpınar, M. (2010). *Bir Tanzimat Bürokrati Ve Diplomati Olarak Aleksandır
Karatodori Paşa (1833-1906)*. Konya: Selçuk Üniversitesi
Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Akpınar, M. (2010). Bir Saray Hekiminin Serencamı: İstefanaki Karatodori
(1789-1867). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı
(14/1), 173-184.
- Aksu, C. (2008). Abidin Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*.
Cilt (1). İstanbul: YKY, 77.
- Aydın, M. (1994). Edhem Paşa İbrahim. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt (10),
İstanbul.
- Belek, M, Orhun H. ve Diğerleri. (1969). *Meşhur Valiler*. Ankara: İçişleri
Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.
- Bilim, C. (1990). Tercüme Odası. *OTAM*, Sayı (1), 29-43.
- Bostan, M. H. (1992). *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul: İrfan
Yayıncılık.
- Çankaya, A. (1968-1969). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Cilt (3),
Ankara: Mars Matbaası.
- Çelik, A. O. (2003). *Abidin Paşa (1843-1906)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Danışman, H. B. (1998). *Artçı Diplomat*. İstanbul: Arba Yayınları.

- Davison, R. H. (1986). Halil Şerif Paşa: The Influence of Paris and The West on An Ottoman Diplomat. *Osmanlı Araştırmaları*, VI, 48-65.
- Demirel, A. (2008). Halil Menteşe. *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar*. Cilt (2), İstanbul: YKY, 203-204.
- Demirel, F. (2010). *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Dino, A. (1995). *Kısa Hayat Öyküm*. (Haz. Ferit Edgü), İstanbul: Can Yayınları.
- Efe, P. (2010). Milleti Rum'dan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris. *Toplumsal Toplum*. Sayı (193), 83-93.
- Ergin, O. N. (2007). *İstanbul Şehreminleri 1855-1928*. (Yay. Haz. Ahmed Nezh Galitekin). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Gencer, B. (2007). Osmanlı Kozmopolitanizmi İçin Tabii Hukuk Teorisi: Sava Paşa. *Bilimname*. Sayı (13/2), 8-36.
- Girgin, K. (1994). *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Gümüşsoy A, E. (2006). Keçecizade Mehmed Fuad Paşa(1815-1869). Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tez.
- Haddad, M. (2001). *Halil Şerif Paşa Bir İnsan, Bir Koleksiyon*. İstanbul: P Kitaplığı.
- Halim Paşa S. (2011). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ). İstanbul: İz Yayıncılık.
- İnal, İ. M. K. (1969). *Son Asır Türk Şairleri*. Cilt (1) MEB Basımevi, İstanbul.
- İnal, İ. M. K. (2013), *Son Sadrazamlar*. Cilt (1-3). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kara, İ. (2008). Said Halim Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, Cilt (2). İstanbul: YKY, 487- 488.
- Karaca, T. N. (2004). *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ttk Basımevi Ankara
- Kenanoğlu, M. M. (2009), Sava Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt (36). İstanbul, 183-184.
- Koç M. (2008). İzzet Molla (Keçecizade). *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*. Cilt (1). İstanbul: YKY, 689-690.
- Kuneralp, S.(1999). *Son Dönem Osmanlı Ricali Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayıncılık
- Kuneralp, S. (1999). Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç- Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Bildiriler*. Ankara: TTK Basımevi, 113- 126.
- Kuneralp, S. (2008). Mehmed Sadık Rıfat Paşa. *Yapıtları Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar*. Cilt (2). İstanbul: YKY,182.

- Küçük C. (2008). Ferid Paşa (Damat). *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar*, Cilt (1). İstanbul: YKY, 451-453.
- Malhasyan, S. K. (2008). Noradunkyan Kapriel. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (2), İstanbul: YKY, 371.
- Menteşe, H. (1996). Halil Mentese'nin Anıları: Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi, (Yay. Haz. Orhan Birgit ve diğerleri). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları,
- Mismer, C. (1975). *İslam Dünyasından Hatıralar: İstanbul, Girit, Mısır, Cezayir* (Çev. Mehmed Rauf). İstanbul: Bedir Yayınevi,
- Mordtmann, A.D. (1999). *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*. (Çev. G. Songue – Habermann). İstanbul: Pera Yayıncılık.
- Murad Efendi (2007). *Türkiye Manzaraları*. (Çev. Alev Sunata Kırım) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Öztuna, Y. (1996). *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*. Cilt (2), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztuna, Y. (2006). *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Pakalın, M.. Z. (1943). *Safvet Paşa*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt (2), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (1972). *Tanzimat Maliye Nazırları*. Cilt (1), İstanbul: Kanaat Kitabevi
- Pakalın, M. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt (2). (Yay. Haz. Şakir Batmaz), Ankara: TTK Basımevi,
- Pakalın, M. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*. Cilt (3). (Yay. Haz. Gülbadi Alan). Ankara: Ttk Basımevi,
- Pakalın, M.. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*. Cilt (16). (Yay. Haz. Serdar Sakin), Ankara: Ttk Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (2009). *Sicill-i Osmanî Zeyli*. Cilt (19). (Yay. Haz. Mehmet Metin Hülagu). Ankara: TTK Basımevi.
- Pala İskender (1998), “ Abidin Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* Cilt (1), İstanbul, 310.
- Pamukciyan, K. (1988). Divrikli Noradunkyan Ailesi ve Kapriyel Noradunkyan Efendi. *Tarih Ve Toplum*. IX (49), 42-48.
- Sava Paşa (1955-1956). *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*. Cilt (1-2), (Çev. Baha Arıkan). Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları.
- Semiz, Y. (1994). Sadık Rıfat Paşa, Hayatı ve Görüşleri (1807-1857). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı (1), 135-144.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Mehmed Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa Ahvaline Dair Risalesi. *Liberal Düşünce Dergisi*. Sayı (3), 115-124.

- Süreyya, Mehmed. (1996). *Sicil-i Osmanî*. Cilt (1-4). (Yay. Haz. Nuri Akbayan), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Şeref, A. (1980), *Tarih Söyleşileri*. (Sade. Mübeccel Naim Duru). İstanbul: Sucu Matbaası.
- Toksoy, C. (2008). İbrahim Sarım Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt (1), İstanbul: YKY, 642
- Uçman A. (2008). Akif Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (1), İstanbul: YKY, 180.
- Uluçam, M. (2008). Âli Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (1), İstanbul: YKY, 221-222.
- Wasti, S.. T. (1996). Halil Menteşe- The Quadrumvir. *Middle Eastern Studies*. XXXII (3), 92-105.
- Yayın Kurulu (2008). Ahmed İzzed Furgaç, *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt (1), İstanbul: YKY, 466-467.
- Yayın Kurulu (2008), Fuad Paşa (Keçecizade), *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (1), İstanbul: YKY, 465-466.
- Yayın Kurulu (2008). Hüsrev Mehmed Paşa (Koca). *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt (1), İstanbul: YKY, 598-599.
- Yayın Kurulu (2008). İbrahim Edhem Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (1), İstanbul: YKY, 620-621.
- Yılmaz M. (2008). Safvet Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlar Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (2), İstanbul: YKY, 485-486.
- Yılmaz, R. (2008). Mustafa Reşid Paşa(Büyük), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. Cilt (2). İstanbul: YKY, 318-322.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Onemli Görevler	Akrabalar
Mehmed Akif Paşa (1787-1845)	Özel ders (Ulemeden)	11 Mart 1836- Haziran 1836	3 ay 7 gün	Amedci, Beylikçi Reisülkütüb, Dâhiye nazırı Kocaaltı mutasarrıfı	Babası: Aynıtabzade Mehmed Efendi (Kadı) Amcası: Mustafa Mazhar Efendi (Reisülkütüb)
Ahmed Hulusi Paşa (?- 1837)	Klasik eğitim (Cami ve medrese?)	Haziran 1836-1837 Haziran	11 ay 23 gün	Darhane emini, Sadâret Kethidası, Mühimmat-ı Harbiye nazırı, Sadâret kaymakamı, Meneste mutasarrıfı	Babası: Ebubekir Oğlu: Emin Mehmed Bey (Müdürris) Oğlu: İbrahim Esad Bey (Müdürris ve İzmir Mollası)
Mustafa Reşid Paşa (1800-1858)	Babasından aldığı dersler ve medrese	Temmuz 1837- Mart 1841, Aralık 1845- Ekim 1846, Mayıs 1853- Aralık 1854	6 yıl 3 ay 4 gün	Amedci, , Londra sefiri, Hariciye müstesarı, Paris sefiri, Sadrazam, Meclis-i Valâ reisi, Meclis-i Tanzimat reisi,	Babası: Mustafa Efendi (Ruznamçeci) Eniştesi: Seyyid Ali Paşa (Sadrazam ve Mora valisi)
Mehmed Sadık Rifat Paşa (1807-1857)	Özel ders ve Enderun	Mart 1841- Ocak 1842, Mayıs 1843- Aralık 1844, Mayıs 1848- Ağustos 1848, Mart 1853- Mayıs 1853	2 yıl 8 ay 12 gün	Amedci, Viyana sefiri, Sadâret müstesarı, Meclis Ahkâm-ı Adliye reisi, Maliye nazırı,	Babası: Hacı Ali Bey (Tersane emini) Oğlu: Mehmed Rauf Paşa (Sadâret Müstesarı)
İbrahim Sarım Paşa (1801- 1854)	Klasik eğitim (Cami ve medrese)	Ocak 1842- Mayıs 1843	1 yıl 4 ay 17 gün	Baş mukataacı, Divân-ı Hümayun beylikçisi, Hariciye müstesarı, Dâr-ı Şûrâ-yı Babâli azası, Dâhiye nezareti müstesarı, Ticaret nazırı, Londra sefiri, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye reisi, Sadrazam, Hudâvendigâr valisi, Trabzon valisi,	Damadı: Ahmed Celal Paşa (Meclis-i Ayan azası)
Mehmed Şekib Paşa (?- 1854)	Klasik eğitim (Cami ve medrese)	Aralık 1844-Aralık 1845	11 ay 21 gün	Beylikçi, Hariciye müstesarı, Londra sefiri, Meclis-i Valâ azası, Viyana sefiri, Sadâret müstesarı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye reisi,	Babası: Hafız Musa Efendi: (Ayasofya Türbedarı) Kaympederi: Süleyman Necib Efendi (Reisülkütüb)
					Babası: Mehmed Nuri Bey (Hazmedar) Oğlu: Ahmed Artifi Paşa

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Onemli Görevler	Akrabalar
Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871)	Mahalle mektebi ve cami eğitimi	Ekim 1846- Mayıs 1848, Ağustos 1848- Ağustos 1852, Aralık 1854- Mayıs 1855, Temmuz 1857- Ocak 1858, Haziran 1861- Ağustos 1861, Aralık 1861- Şubat 1867, Şubat 1869- Eylül 1871	14 yıl 4 ay 4 gün	Londra sefiri, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye reisi, Sadrazam, Aydın valisi, Hüdavendigâr valisi, Tanzimat Meclis-i reisi,	Babası: Ali Rıza Efendi (Misir Çarşısı aktarı ve kapıcıbaşı) Dedesi: Mehmed Salih Efendi (Rumeli Kazaskeri) Babası: Keçecizade İzzet Molla (Müfettiş, kadi ve şair)
Fuad Paşa (1814-1869)	Klasik eğitim (cami ve medrese) ve Tıbbiye	Ağustos 1852-Mart 1853, Mayıs 1855-Kasım 1856, Ocak 1858-Haziran 1861, Ağustos 1861-Aralık 1861, Şubat 1867- Şubat 1869	7 yıl 11 ay 4 gün	Divân-ı Hümayun tercümanı, Amedci, Sadâret müsteşarı, Tanzimat Meclisi reisi, Sadrazam, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye reisi, Serasker,	Kapıanderya Koca Hüseyin Paşa tarafından evlatlık alındı Çocukları: Osman Hamdi Bey (Arkeolog, Ressam ve müzeci) Halil Edhem Eldem (Mülkiye ve Darüşşafaka müdürü, Şehremini, müze müdürü, mebus), İsmail Galib (ilk nümizmatlardan)
İbrahim Edhem Paşa (1818-1893)	Özel eğitim, Barbet Enstitüsü, YüksekMaden Mektebi	Kasım 1856- Nisan 1857	5 ay 6 gün	Ticaret nazırı, Maarif nazırı, Tihhala valisi, Yanya valisi, Adliye nazırı, Nafia nazırı, Berlin sefiri, Şûrâ-yı Devlet reisi, Sadrazam, Viyana sefiri, Dâhiliye nazırı	Babası: Mustafa Resid Paşa, Kayınpederi: Sultan Abdülmeçid
Ali Galib Paşa (1829-1858)	Özel eğitim?	Nisan 1857- Temmuz 1857	3 ay 1 gün	Meclis-i Valâ-yı Ahkâm Adliye azası, Hazine-i Hassa nazırı, Evkaf nazırı, Ticaret nazırı	Babası: Mehmed Servet Efendi (Bâb-ı Seraskeri Nizâmîye Hazinesi başkâibi)
Server Paşa (1821-1886)	Özel eğitim?	Eylül 1871- Ağustos 1872 Ağustos 1877- Şubat 1878	2 yıl 4 ay 21 gün	Ticaret müsteşarı, Altıncı Belediye Dairesi reisi, Girit valî vekili, İstanbul şehremini, Paris sefiri, Nafia nazırı, Şûrâ-yı Devlet reisi, Meclis-i Ayan azası, Adliye nazırı	Eşi: Ayşe Sıhka Sultan (II. Mahmud'un torunu) Torunu: Ziya Songülen (Fenerbahçe Spor Kulübü ilk başkanı)
Mehmed Cemil Paşa (1827?- 1872)	Özel eğitim?	Ağustos 1872- Eylül 1872	1 ay 15 gün	Paris sefiri, Meclis-i Hazâin azası, Meclis-i Valâ azası	Babası: Mustafa Resid Paşa Kardeşi: Ali Galib Paşa Oğlu: Mustafa Resid Bey (Şûrâ-yı Devlet azası)

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Önemli Görevler	Akrabalar
Halil Şerif Paşa (1831-1879)	Fransız tarzı özel bir eğitim ve Paris'te askeri okul eğitimi	Eylül 1872- Mart 1873	5 ay 17 gün	Atma sefiri, St. Petersburg maslahatçısı, Harcıye müsteşarı, Viyana sefiri, Adliye nazırı, Paris sefiri	Babası: Mehmed Şerif Paşa (Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın sağ kolu)
Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1893)	Mahalle mektebi, Medrese eğitimi (Bayezid)	Mayıs 1873- Mayıs 1873, Ocak 1875- Kasım 1875, Aralık 1876- Temmuz 1877, Şubat 1878- Aralık 1878, Temmuz 1879- Ekim 1879, Kasım 1882- Aralık 1882	3 yıl 5 gün	Divân-ı Hümayun tercümanı, Harcıye Nezareti müsteşarı, Sadaret müsteşarı, Ticaret nazırı, Meclis-i Vâlâ reisi, Paris sefiri, Maarif nazırı, Şûrâ-yı Devlet azası, Adliye nazırı, Nafia nazırı, Şûrâ-yı devlet reisi, Sadrazam, Devâir müfettişi, İşkodra, Vidin valisi, Aydın ve Suriye valisi, Nafia nazırı, Viyana sefiri,	Babası: Mehmed Hulusî Ağa (Voyvodalıklarda istihdam edilmiştir)
Mehmed Raşid Paşa (1824-1876)	Özel eğitim ve Paris'te eğitimi	Mayıs 1873- Mayıs 1874, Kasım 1875- Aralık 1876	1 yıl 3 ay 12 gün	Tekfirdağı kaymakamı, İşkodra ve Vidin mutasarrıfı, İzmir, Suriye ve Bosna valisi, Nafia nazırı, Viyana sefiri	Babası: Dramalı Haydar Hasan Paşa (Silahşör Biga mutasarrıfı)
Ahmed Arif Paşa (1830-1895)	Özel ders	Mayıs 1874- Ocak 1875, Temmuz 1877- Ağustos 1877, Aralık 1882- Nisan 1884	2 yıl 5 ay 1 gün	Harıcıye müsteşarı, Divân-ı Hümayun tercümanı, Harcıye müsteşarı, Topkane Müşirliği müsteşarı, Viyana sefiri, Marbuat müdürü, Maarif nazırı, Adliye nazırı, Meclis-i Ayan azası, Paris sefiri, Sicil-i Ahvâl Komisyonu başkanı, Sadrazam, Şûrâ-yı Devlet reisi, Meclis-i Vükela azası	Babası: Mehmed Şekib Paşa (Stokholm sefiri) Oğru: İsmail Edib Bey (Harıcıye memuru)
Aleksandr Karatodori Paşa (1833-1906)	Özel ders, Rum mektebi (Fener), Paris Üniversitesi Fünun ve Edebiyat, Hukuk doktorası	Aralık 1878- Temmuz 1879	7 ay 26 gün	Ticaret Nezareti müsteşarı, Harcıye Nezareti müsteşarı, Roma sefiri, Nafia nazırı, Harcıye nazırı, Sisam beyi, Girit valisi	Babası: İstefanaki Karatodori (Saray hekim) Kardeşi: Konstantin Karatodori (Şûrâ-yı Devlet azası ve Sisam beyi)
Sava Paşa (1814-1906)	Özel eğitim, Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne	Ekim 1879- Haziran 1880	7 ay 22 gün	Zaptıye hekimî, İsfakiye mutasarrıfı, Mekteb-i Sultani müdürü, Cezayir-i Bahri-i sefid valisi, Nafia nazırı, Girit valisi	Babası: Sava Efendi (Hekim)

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Önemli Görevler	Akrabalar
Abidin Paşa (1843-1906)	Mahalle mektebi, Cami ve Medrese eğitimi	Haziran 1880- Eylül 1880	3 Ay 3 gün	Preveze, Erbaa, Tekfir dağı ve Varna mutasarrıfı, Borsa komiseri, Sivas, Selanik, Adana ve Cezayir-i Bahri-i Sefid valisi	Babası: Ahmed Dino Bey Oğlu: Rasih Dino (Divan-ı Muhâşebât reisi, Torunları: Abidin ve Arif Dino, Celal Nuri ve Sedat Nuri İleri)
Mehmed Asım Paşa (1821-1886)	Özel eğitim ve Paris'te dil eğitimi	Eylül 1880- Mayıs 1882 26 Kasım 1882-30 Kasım 1882, Nisan 1884- Eylül 1885	3 yıl 1 ay 10 gün	Divan-ı Muhâşebât reisi, Edirne, Bosna, Kastamonu, Trabzon ve Tuna valisi, Adliye nazırı, Meclis-i Ayân azası, Şûrâ-yı Devlet reisi, Evkaf nazırı,	Babası: Mehmed Nuri Efendi (Paris sefiri) Oğlu: Suad Bey (Tercüme Kalemi, Server Paşa'nın damadı)
Kürd Mehmed Said Paşa (Süleymaniye) (1834-1907)	Sıbyan mektepleri, Rüştiye (Davud Paşa), Özel ders	Mayıs 1882- Kasım 1882, Eylül 1885- Haziran 1895, Ekim 1895- Kasım 1895	10 yıl 4 ay 3 gün	Mütercim-i evvel, Yanya, Midilli, Kıbrıs, Kars, Varna, Tulca, Timova mutasarrıfı, Cezayir-i Bahri-i Sefid valisi, Berlin sefiri, Şûrâ-yı Devlet reisi,	Babası: Handanzade Hüseyin Paşa
Hüsni Turan Paşa (1839-1927)	Medrese (Yanya), Özel ders, Rum mektebi, Hukuk Mektebi (Atma),	Haziran 1895- Ekim 1895	3 ay gün	Roma sefiri, Urfa mutasarrıfı, Madrid sefiri, Girit valisi, Evkaf nazırı, Şûrâ-yı Devlet reisi, Petersburg sefiri,	Babası: Yahya Bey, Kıympederi: Ferik Hümi Paşa, Damadı: Cemil Bilsel
Ahmed Tevfik Paşa (Okday) (1845-1936)	Sıbyan mektebi (Topkapı), Rüştiye mektebi (Yıldırım), Askeri Okul (Davud Paşa)	Kasım 1895- Şubat 1909	13 yıl 3 ay 7 gün	Roma, Viyana, Berlin, Atina ve Petersburg sefarelerinde kâtip ve müşahatgüzar, Atma ve Berlin sefiri, Meclis-i Ayân azası, Sadrazam, Londra sefiri,	Babası: İsmail Hakkı Paşa (Ferik) Oğlu: İsmail Hakkı Bey (Sultan Valideddin damadı)
Mehmed Rifat Paşa (1860-1925)	Sıbyan mektebi, Rüştiye (Bayezid), Sultrani İstanbul, Mülkiye Mektebi	Şubat 1909- Ağustos 1911	2 yıl 6 ay 9 gün	Tiflis, Trabala, Novorosiisk, Petersburg, Atina ve Pire sehbendleri, Londra Sefareti müsteşarı, Atina, Londra, Paris ve Berlin sefiri	Babası: Hasan Efendi (Balıkcı Paşa Tüccarlarından)

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Önemli Görevleri	Aile ve Akrabaları
İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)	Sıbyan mektebi, Rüştiye (Beşiktaş), Mabrec-i aklam, Mülkiye	Ağustos 1911- Ekim 1911	1 ay 13 gün	Mabeyn-i Hümayun mütercimi, Mazarif nazırı, Dahiliye nazırı vekili, Roma sefiri, Sadrazam, Ticaret ve Nafia nazırı vekili, Berlin sefiri, Meclis-i Ayan azası,	Babası: Renzi Efendi (İstanbul Şehremaneti Meclis reisi) Babası: Ahmed Rıfat Bey (Müderris, mollâ) Annesi: Ayşe Sultka Hanım (Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin kızı)
Mustafa Asım Bey (Turgut) (1870-1937)	Rüştiye (Soğukçeşme), Sultani (Galatasaray), Lisan Mektebi	Ekim 1911- Temmuz 1912	8 ay 22 gün	Niş şebhendari, Viyana Sefareti müsteşarı ve maslahatgüzarı, Brüksel, Stockholm, Sofya ve Tahran sefiri,	
Gabriyel Noradunqyan (1852-1925)	Saint Josef College de France (Kadıköy), Sorbonne Ecole des Sciences Politiques ve Paris Üniversitesi (Paris)	Temmuz 1912- Ocak 1913	6 ay 25 gün	Babüalî hukuk müşaviri, Çetine Sefaret kâhibi, Hukuk Mektebi müallimi, Ticaret ve Nafia nazırı, Meclis-i Ayan azası,, Nafia nazırı	Babası: Krikor Noradunqyan (Ekmekçibaş)
Said Halim Paşa (1863-1921)	Özel eğitim (Kahire) Siyasal İlimler (İsviçre)	Ocak 1913- Ekim 1915	2 yıl 8 ay 29 gün	Şûrâ-yı Devlet azası, Meclis-i Ayan azası, Şûrâ-yı Devlet reisi, Sadrazam,	Dedesi: Kavalah Mehmed Ali Paşa Babası: Halim Paşa (Vezir, Mısır hanedanından)
Halid Menteşe Bey (1874-1948)	İlk eğitim (İzmir), İdadi (İzmir), Hukuk Mektebi (İstanbul), Hukuk Fakültesi (Paris)	Ekim 1915- Şubat 1917	1 yıl 3 ay 11 gün	Meclis-i Mebusan reisi, Şûrâ-yı Devlet reisi, Dahiliye ve Adliye nazırı	Babası: Kadızade Salih Efendi (Toprak sahibi Mülâsıt bir zengin)
Ahmed Nesimi Bey (Şayman) (1876-1958)	İlk eğitim (Girit), İdadi (Girit), Hukuk ve Siyasal İlimler (Paris)	Şubat 1917- Ekim 1918	1 yıl 8 ay 19 gün	İstanbul mebusu, Ticaret ve Ziraat nazırı, Brest Litovsk Antlaşması mürahhası	Babası: Sofrazade İbrahim Bey Kardeşi: Mehmed Ekmele Bey (Limni Sancağı tercümanı ve Münih şebhendar vekili)

Harcıye Nazırı	Eğitimi	Görev Tarihi	Toplam Görev Süresi	Diğer Önemli Görevleri	Akrabaları
Mehmed Nâbi Bey (Mememizade) (1868- 1924)	Sıbyan mektebi, Rüştiye (Soğukçeşme), Sultanı (Galatasaray)	Ekim 1918- Kasım 1918	17 gün	Petersburg şebhendeti, Lahay ve Paris Sefareti başkâhplığı, Paris Sefareti müstearı, Atina, Sofya,Roma ve Bern sefiri	Babası: Mustafa Tevfik Paşa (Müşir) Kardeşi: Said Paşa (Ferik)
Mustafa Reşid Paşa (1858- 1924)	Sıbyan ve Rüştiye mektebi (Fah), Sultanı (Galatasaray), Lisan mektebi	Ekim 1911- Ekim 1911 Kasım 1918- Şubat 1919, Ekim 1919- Şubat 1920	7 ay 25 gün	Bükreş, Roma ve Viyana sefiri, Ticaret- Ziraat, Nafia ve Maarif nazırı, Londra mümessili	Babası: Müfizzade Şakir Bey (Meclis-i Maliye reisi)
Yusuf Franko Paşa (1855- 1933)	Özel ders	Şubat 1919- Mart 1919	8 gün	Harcıye Nezareti Kalem-i Mahsus müdürlü, Cebel-i Lübnan mutasarrıfı, Posta ve Telgraf nazırı	Babası: Nasrı Franko (Cebel-i Lübnan mutasarrıfı)
Damat Mehmed Ferid Paşa (1853- 1923)	Özel ders	Mart 1919- Ekim 1919, 18 Temmuz 1919-1 Ekim 1919 Nisan 1920- Ekim 1920	11 ay 15 gün	Şûrâ-yı Devlet azası, Meclis-i Ayan azası, Sadrazam, Harbiye nazırı	Babası: Seyyid Hasan İzzet Efendi (Şûrâ-yı Devlet azası) Eşi: Mediha Sultan (II. Abdülhamid'in kız kardeşi)
Abdullahî Safa Bey (1868- 1931)	Sıbyan ve Rüştiye mektebi, Özel ders Galatasaray Sultanisi,	Haziran 1919- Temmuz 1919, Şubat 1920- Nisan 1920 Ekim 1920- Haziran 1921,	11 ay 18 gün	Atina maslahatgüzarı, Sadaret tercümanı, Bükreş ve Sofya sefiri, Ticaret nazırı	Babası: İbrahim Lütfi Bey(Tabip Miralay)
Ahmed İzzet Paşa (Arnavud) (1864- 1937)	Özel eğitim (Babadan), Rüştiye, Kuleli Askeri Lisesi, Harp Okulu, Erkan-ı Harbiye	Haziran 1921- Kasım 1922	1 yıl 4 ay 22 gün	Erkan-ı Harbiye-i Umümiye reisi, Meclis-i Ayan azası, Harbiye nazırı, Sadrazam, Dâhliye nazırı	Babası: Haydar Bey (Nasliç mutasarrıfı)

¹ Kaynar, 2010: 41-49; Öztuna, 2006: 15; Seyyid Ali Paşa Ispartalı olup 1816'da vezir rütbesiyle Mora valiliğine atanmıştır. 1819'da Hüdavendigâr valiliğine tayin edilmiştir. 1820'de ise sadrazamlık makamına oturmıştır. Daha sonra da bazı görevleri olmuş ve 1827 yılında vefat etmiştir, bkz. Süreyya, 1996, I/ 294.

² Şeref 1980, 94; Semiz, 1994: 1/ 135.

³ Süreyya, 1996: V/ 1482; Toksoy, 2008: I/ 642.

⁴ Mahalle mektebine devam ederken Kuran-ı Kerim'i hatmetmiştir. Evlerinin yakınında bulunan Bayezid Camii dersiamlarından Arapça ve dini ilimlere dair dersler almıştır, bkz. İnal,2013: I(I-V)/ 4; Öztuna, 2006: 25.

⁵ İnal, 2013: II (VI-X)/ 809; M. Yılmaz, 2008: II/ 485.

⁶ Murad Efendi, 2007: 299; Öztuna, 2006: 153.

⁷ Öztuna, 2006: 159; İnal, 2013: I (I-V)/ 149.

⁸ BOA., DH.SAİDd: 1/ 252-253; Aksu, 2008: I/ 77; Silahşor olarak saraya alındığında Fuad Paşa'nın himayesinde Fransızcasını ilerletmesi için üç yıl kadar Fransız mektebine gönderildiği belirtilir bkz, Belek vd., 1969: 28.

⁹ BOA., DH.SAİDd, 22/37-38; İnal, 2013: I (VI-X)/ 961.

¹⁰ Hususi muallimlerden dersler alarak eğitimini yapan Yusuf Franko Paşa bilhassa dil kabiliyeti ile Fransızca, İngilizce ve İtalyanca öğrendi, bkz. BOA., DH.SAİDd, 2/998; Pakalın, 2009: XIX/ 35.

¹¹ Ferid Paşa'nın hususi eğitimine dair bilgi yok ama hariciyede göreve başlayıp sonrasında da Paris, Berlin, Petersburg ve Londra Sefaretleri'nde ikinci kâtip olarak çalışmasına bakılırsa aldığı eğitimle elde ettiği yabancı dil bilgisiyle bu ofislerde çalışma şansını yakaladığını söyleyebiliriz, bkz. Küçük, 2008:I/ 451.

¹² BOA., A. MKT.NZD., 11/56, 22 N 1266; Kenanoğlu, 2009: XXXVI/ 183.

¹³ BOA., DH.SAİDd, 2/ 1008, 29 Z 1261; 1862'de göreve başlamıştır, bkz. İnal 2013: III (XI-XIV)/ 1704.

¹⁴ Yayın Kurulu, 2008: I/466; İnal, 2013: III (XI-XIV)/1973.

¹⁵ Babasına göre daha nüfuzlu bir olsa gerek, zira kendisi hariciye nazırı olduktan sonra babasına mirimiranlık yani beylerbeyi payeliği ihsan buyrulmuştur, bkz. Süreyya, 1996: III/ 717; BOA., DH.SAİDd, 1/576 -577, 29 Z 1250.

¹⁶ Mülkiye'den 1882 yılında mezun olmuştur, bkz. Çankaya, 1968-1969: III/ 91.

¹⁷ BOA., DH.SAİDd,183/100; Çankaya, 1968-1969: III/ 103.

¹⁸ Hüsrev Paşa'nın çocukları Hüseyin, Ahmed ve Abdülatif idi bkz. İnal, 2013: I (I-V)/ 602-603.

¹⁹ BOA., DH.SAİDd, 1/257, 29 Z 1249; Detaylı bilgi için bkz. Akpınar, 2010.

²⁰ BOA., DH.SAİDd, 81/473; Pamukciyan 1998, IX (49)/ 45.

²¹ Halil Menteşe, 1986: 3-7; Wasti, 1996: XXXII (3)/ 92.

²² Önce Mekteb-i İrfaniye'de Arapça ve Farsça derslerine devam etmiştir, bkz. BOA., DH.SAİDd, 4/ 114.

²³ Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısırlı gençlerden bazılarını Fransa'ya eğitime göndermekteydi. O dönem Mısır'da olan ve saraya yakınlığı ile bilinen Dramalı Hasan Paşa'nın oğlu Raşid Paşa da yurtdışına eğitim için gönderildi, bkz. Murad Efendi, 2007: 305; Süreyya, 1996: IV/ 1358.

²⁴ Bu üç nazır, Mehmed Akif Paşa, Ahmed Hulusi Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'dır, bkz. Ek Tablo:1

²⁵ Öztuna, 2006: II/ 1032- 1034; 1800'lerin sonuna kadar olan kısma Sicill-i Osmanî'den de bakılabilir. Yalnız burada Said Paşa'nın dördüncü kez atandığı ifade edilir. Bu doğru değildir, zira bahsedilen tarihte Ahmed Tevfik Paşa Kasım 1895'ten beri görevdedir, bkz. Süreyya, 1996: V/ 1784-1785.

²⁶ Reşid Paşa yaklaşık beş yıl dört ay, Fuad Paşa yedi yıl on ay ve Said Paşa on yıl altı ay hariciye nazırlığı yapmışlardır, bkz. Ek Tablo:1

²⁷ Ek Tablo:1

²⁸ Yeni kabineyi kuran Damat Ferit Paşa hariciye nazırlığı görevini de üstlenmiştir, bkz. BOA., İ.DUİT, 9/54, 23 Ca 1337; BOA., İ.DUİT, 9/56, 01 C 1337.

²⁹ II. Abdülhamid devrinde Safvet Paşa altıncı kez atandığı bu makamda 30 Kasım- 02 Aralık 1882 tarihleri arasında görev yapmıştır, bkz. M. Yılmaz, 2008: II/ 485; İnal, 2013: I (I-V)/ 692.

³⁰ İki nazır da peşi sıra göreve gelmişlerdir, bkz. BOA., İ.DH., 69451, 14 M 1300.; Said Paşa'nın azlinle dair, bkz. İnal, 2013: II (VI-X)/ 1014.

³¹ Diğerleri ise Halil Menteşe Bey, Ahmed Nesimi Bey ve Ahmed İzzet Paşa'dır, bkz. Ek Tablo:1

³² Mehmed Sadık Rıfat Paşa, Mehmed Rıfat Paşa ve Said Halim Paşa iki yıldan fazla bir müddet nazırlık makamında bulunmuşlardır. Said halim Paşa bu görevi dört yaptığı sadrazamlık vazifesiyle birlikte yürütmüştür, bkz. Ek Tablo:1

³³ Diğer dört bürokrat, Mustafa Reşid Paşa (Büyük), Ahmed Arifi Paşa, Mehmed Said Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'dır, bkz. Ek Tablo:1

³⁴ Pakalın, 1972: 80; II. Mahmud döneminde yapılan düzenlemelerde müstakil hale getirilmiş bir rütbedir. Bu rütbeyi alanların defterdar, hariciye, dâhiliye ve maliye nazırı bile tayin edilebilecek konuma geldiği ifade edilmektedir, bkz. Pakalın, 1993: II/ 695.

³⁵ Süreyya, 1996: II/ 677; Reis kisedarları genelde Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'nin temayüz etmiş kâtipleri arasından atanırdı, bkz. Ahışalı, 2001: 157.

³⁶ Arif Efendi, Serasker Halil Rıfat Paşa'nın kethüdalığını yapmakta idi, bkz. Pakalın, 1943: 3; Mordtmann, 1999: 303-304.

³⁷ Eniştesi İspartalı Seyyid Ali Paşa'nın güven ve sevgisini kazandı ve onun mühürdarı oldu, bkz. Kaynar, 2010: 44-45; Öztuna, 2006: 16.

³⁸ BOA., DH.SAİDd,1/257; BOA., DH.SAİDd, 1/576 577; Mehmed Said Paşa, Hüsnü Turhan Paşa, Mehmed Asım Paşa ve Mehmed Rıfat Paşa, bu odaya dahil olan diğer kişilerdir. Ahmed Tevfik Paşa ise askeriyede az bir müddet çalıştıktan sonra sağlığından ötürü ayrılarak maaşsız bir surette Tercüme Odası'na girmiştir, bkz BOA., DH.SAİDd, 47/165-166; BOA., DH.SAİDd, 2/ 1008; Çankaya, 1968-1969: III/ 91; Fuad Paşa başlangıçta hekimlik yapsa da, ilk vazifesinden sonra Mustafa Reşid Paşa'nın da teşvikiyle 1837'de Tercüme Odası'na geçmiştir, bkz. Bilim, 1990: I/ 40 (Dipnot 53).

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akpınar, 2010: 14(1)/ 173-184.

⁴⁰ Raşid Paşa da Mısır'da yaptığı Ahkâm-ı Mısıriyye azalığı görevinde bulunmuştur, bkz. Süreyya, 1996: IV/1358

⁴¹ BOA., DHSAİDd, 2/998; BOA., DH.SAİDd, 92/363-364.

⁴² BOA., DH.SAİDd, 81/473; İlk teşebbüsler bir yana, bu odaların kuruluş tarihleri kesin bilinmemekle beraber 1850'lerde teşkil edildiği söylenebilir, bkz. Kılıç, 2009: s. 81-100.

⁴³ BOA., BEO, 142759, 11 Ca 1320; Pakalın, 2008: II/ 33.

⁴⁴ Mustafa Reşid Paşa'nın mülazemetle 1874'te çalışmaya başladığı bu oda 1877'de alınan kararla Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu arada Mustafa Reşid Paşa'nın stajyerlik yeri Hariciye Mektûbî Kalemî'ne nakledilmiştir. Muhtemelen bu değişiklik karara bağlı olarak yapılmıştır, bkz. BOA., DH.SAİDd, 37/265-266; F. Demirel, 2010: 65-70.

⁴⁵ Süreyya, ilk önce sarayda Hazine Odası'na dâhil edildiğini söyler, bkz. Süreyya, 1996: V/ 1396; Şeref, 1980: 95.

⁴⁶ Yozgat ayanından Cabbarzade Süleyman Bey'in yanında çalışmaya başladı, bkz. Karaca, 2004: 9.

⁴⁷ Edhem Paşa, miralay rütbesiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye memur oldu, bkz. Yayın Kurulu, 2008: 1/ 620; Önce Kuleli Askeri Lisesi, ardından Harp Okulu ve Erkan-ı Harbiye'de okuyup 1887'de mezun olarak orduya katıldı, bkz. Yayın Kurulu, 2008: I/ 466.

⁴⁸ Asıl ismi Zeynelabidin'dir, Arnavut kökenli olup, doğduğu yerde göreve başlamıştır, bk. BOA., DH.SAİDd, 1/252-253.

⁴⁹ 1850'lerin başında Mısır'a dönünce önce Hidiv Abbas Paşa'nın 1854'ten sonra ise Said Paşa'nın yanında hizmet etti, bkz. Haddad, 2001: 19-20; Davison, 1986: VI/ 48.

⁵⁰ Haddad, 2001: 22; Murad Efendi, 2007: 305-306.

⁵¹ Ek Tablo:1

⁵² Mismar, 1975: 46; Kenanoğlu, 2009: XXXVI/ 183.

⁵³ 1888'de II. Abdülhamid tarafından "mirmiranlık" rütbesi verilen Said Halim Paşa, Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin edilmiştir, bkz. Said Halim Paşa, 2011: 15.

⁵⁴ Menteşe, 1986: 132-133; Pakalın, 2008: VIII/ 1.

⁵⁵ Mustafa Reşid Paşa (1836-1837), İbrahim Sarım Paşa (1837-1838), Sadık Rıfat Paşa (1840), Mehmed Şekib Paşa (1840), Âli Paşa (1840-1841, 1845-1846), Safvet Paşa (1855-1856), Halil Şerif Paşa (1868-1870), Server Paşa (1870-1871), Ahmed Arifi Paşa (1871-1874), Aleksandır Karatodori Paşa (1872-1874, 1876-1878) ve Sava Paşa (1878, 1879)

⁵⁶ Ek Tablo:1

⁵⁷ Mustafa Reşid Paşa altı kez, Âli Paşa beş kez, Ahmed Tefvik Paşa dört kez, Fuad Paşa iki kez, İbrahim Edhem Paşa, Safvet Paşa, Ahmed Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Said Halim Paşa, Mehmed Ferid Paşa ve Ahmed İzzed Paşa ise birer kez sadrazamlık makamına oturmuşlardır, bkz. Kunalalp, 1999: 1; Öztuna, 1996: II/ 1031-1032.

⁵⁸ Nazırlar Londra, Paris, Viyana, Berlin, Roma, Petersburg, Brüksel, Atina, Stokholm, Bükreş Sofya ve Tahran da sefir, maslahatgüzar ve mümessil olarak görev yapmışlardır, Bkz. Ek Tablo:1

⁵⁹ Hariciye nazırı iken elçiliğe atananlar: Mustafa Reşid Paşa Londra (1838), Paris (1841), Mehmed Sadık Rıfat Paşa Viyana (1842), Server Paşa Paris (1872), Mehmed Raşid Paşa Viyana (1874), Safvet Paşa Paris (1878), Mehmed Said Paşa Berlin (1883), Ahmed Tefvik Paşa Londra(1909) ve Mehmed Rıfat Paşa Paris (1911). Sefir iken Hariciye nazırlığına atananlar: Mustsfa Reşid Paşa Paris (1845), Mehmed Cemil Paşa Paris (1872), Halil Şerif Paşa Viyana (1872), Mehmed raşid Paşa Viyana (1875), Ahmed Arifi Paşa (1877), Safvet Paşa Paris (1879), Ahmed Tefvik Paşa Berlin (1895), Mehmed Rıfat Paşa Londra (1909), Mustafa Reşid Paşa Viyana (1911) ve Mehmed Nabi Bey Roma (1918), bkz. Kunalalp, 1999.

⁶⁰ Mazhar Efendi de tıpkı yeğeni gibi ilk evvel Cabbarzade Süleyman Bey yanında katiplik yaparak işe başlamıştır., bkz. Süreyya, 1996: III/ 933; Karaca, 2004: 9.

⁶¹ 1822'de Süleyman Necib Efendi'nin kızıyla evlendikten sonra hacelik rütbesini almıştır, bkz. Toksoy, 2008: I/ 642; Girgin, 1994: 76

⁶² Atılğan Gümüşsoy, 2006: 9; Koç, 2008: I/ 689

⁶³ Babadan dedesi Mustafa Asım Efendi de ulemeden bir zattu, bkz. Pakalın, 2008: III/ 127; Hasan Efendi, Sultan Abdülaziz döneminde iki kez şeyhülislamlık yapmıştır. Sultanın hal'ine dair fetvayı verdiği söylenir, bkz. Yurdakul, 2008: 285-286.

⁶⁴ Enderun'da yetişmiş ve bostancibaşı olarak hizmete başlamıştır. Son görevi ise Masârifât nazırlığıdır, bkz. Süreyya, 1996: I/ 247.

⁶⁵ Cemil Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın ilk evliliğinden, Ali Galib Paşa ise ikinci evliliğinden olmuştur, Kaynar, 2010: 44

⁶⁶ Baba oğul hariciye nazırlığı yapmışlardır. Mehmed Şekib Paşa'nın babası Ebezade Mustafa Bey'in hazinedarı Mehmed Nuri Bey'dir., bkz. Süreyya, 1996: IV/ 1244.

⁶⁷ Ergin, Server Paşa'nın babasının adı Said Servet Efendi olarak vermektedir, bkz. Ergin, 2007: 147.

⁶⁸ Ayşe Sıdika Sultan, II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Gürcü Halil Rıfat Paşa'nın kızları olup 1835 yılında doğmuştur. Halil Paşa'nın ilk evliliğinden olmuştur, bkz. Süreyya, 1996: II/ 580-581.

⁶⁹ Mehmed Şerif Paşa doğup büyüdüğü Mısır'da defterdarlık ve mirmiranlık yapmıştır. Abbas Paşa'nın valiliği döneminde Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. Meclis-i Vâlâ azalığı ve Bursa valiliği gibi görevlerde bulunmuş bir zattır, bkz. Süreyya, 1996: .V/ 1590.; Haddad, 2001: 19.

⁷⁰ Murad Efendi, 2007: 305; Süreyya, 1996: II/ 658.

⁷¹ Mehmed Nuri Efendi, Divân kaleminden yetişip mümeyyiz oldu. Daha sonrasında Londra ve Paris sefirliği ile hariciye müsteşarlığı gibi görevlerde bulundu, bkz. Süreyya, 1996: IV/ 1272.

⁷² Sakızlıdır. Tercüme halifelerinden olup Mütercim-i evvel olmuştur. Sakız mutasarrıflığı, Amasya Mahkemesi reisliği gibi görevlerde bulunmuştur, bkz. Süreyya, 1996: IV/ 1375.

⁷³ Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olan Halim Paşa, vezirlik yapmış bir zattır. Mısır Hidivi İsmail Paşa ile arası bozulunca İstanbul'a yerleşmiştir, bkz. Kara, 2008: II/ 487; Bostan, 1992: 17-19.

⁷⁴ II. Mahmud döneminde müftülüğe intikal usulünün değişmesiyle Müftizade Mehmed Bey Arnautluk'tan ayrılarak 1883'te İstanbul'a gelmiştir. Kalemden yetişmiş bir zattır. Hizmetleri sırasında Mustafa Reşid Paşa ile yakınlık kurmuş ve Reşid Paşa'nın himayesine girmiştir. Bu yakınlık münasebetiyle sevdiği paşanın adını oğluna vermiştir. Paşanın kardeşi Yusuf Ziya Paşa da çeşitli ülkelerde yaptığı sefirliklerle Osmanlı diplomasisine uzun yıllar hizmet etmiştir, bkz. Süreyya, 1996: V/ 1564; Kunalalp, 1999: 126; Danişman, 1998: 14-15.

- ⁷⁵ Franko Nasri Paşa 1868-1873 yılları arasında Lübnan mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur, Akarlı, 1993: 194.
- ⁷⁶ Hasan İzzet Efendi kaleminden yetişip Bahriye Meclisi'nde başkâtip olmuştur. Dîvân-ı Muhâsebât azalığı ve Bahriye müsteşarlığı gibi vazifelerde bulunmuştur, bk. Süreyya, 1996: II/ 846-847.
- ⁷⁷ Küçük, 2008: I/ 451.
- ⁷⁸ Ahmed İzzet Paşa'nın babası Nasîç mutasarrıflığı yapmış bir zattır, dedesi Timur Bey ayandandır bkz. Yayın Kurulu, 2008: I/ 466; İnal, 2013: II (XI-XIV/ 1973
- ⁷⁹ 1809'da Ayvalık Rum Okulu'nda eğitimini tamamladıktan sonra okul müdürünün aracılığıyla İtalya'ya gitmiştir. Pisa Üniversitesi'nde Matematik, Fizik, Tıp, Felsefe ve Filoloji alanlarında eğitim görmüştür. 1827 yılında II. Mahmud'un hekimisi olmuş ve Sultan Abdülmecid döneminde de bu vazifesini sürdürdü, bkz. Akpınar, 2010: 177.
- ⁸⁰ Kenanoğlu, 2009: XXXVI/ 183; Pakalın, 2008: XVI/ 135.
- ⁸¹ Tabip Miralay İbrahim Lütü Bey askeriyedeki hizmetlerinin yanı sıra, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye'de azalık yapmıştır, bkz. Pakalın, 2008: XVI/ 16
- ⁸² Tuna havalisi kumandanlığı yapmıştır, bkz. Pakalın, 2009: XIX/ 1.
- ⁸³ Mustafa Tevfik Paşa'nın babası Adana dâhilindeki Menemenli aşiretinden bir beydi. Amcası vasıtasıyla Mısır'a gönderilmiştir. Asker olarak yetişti Kırım Harbi'nde güzel hizmetleri oldu. İşkodra mutasarrıflığı yapmıştır. Doksan Üç Harbi'nde Kars kumandanı olarak yer almış ve Bosna'da yine kumandan olarak bulunmuştur, bkz. Süreyya, 1996: V/ 1632-1633.
- ⁸⁴ Hüsrev Paşa Abaza kökenlidir. İmparatorluğa büyük ve önemli hizmetlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. İki kez tayin edildiği kaptanıderyalık makamında on yıldan fazla bir süre hizmet etmiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde valilik yapmıştır. Ayrıca Meclis-i Vâlâyî Ahkâm-ı Adliye reisliği görevinde bulunmuştur. 1839'da kendini sadrazam tayin ettirmiştir. Bir yıla yakın bir süre bu makamda kalmıştır., bkz. Yayın Kurulu, 2008: I/ 598-599; İnal, 2013: I (I-V)/ 602-603; İbrahim Edhem Paşa 1821 Mora İsyanı sırasında muhtemelen Sakız Adası'ndan İstanbul'a getirildi ve Hüsrev Paşa tarafından satın alındı., İbrahim Edhem Paşa, 2008: I/ 620.
- ⁸⁵ Öztuna, 2006: 25; Uluçam, 2008: I/ 221.
- ⁸⁶ Sürmeneli Mehmed Hulusi Ağa'nın evladıdır, bkz.M. Yılmaz, 2008: II/ 485; İnal, 2013: II (VI-X)/809.
- ⁸⁷ Yerleştiği Preveze'de emlak, çiftlik ve gemi sahibi bir şahıs olarak biliniyor. Fakat daha sonra Ahmed Bey devlete isyan eden M. Ali Paşa ile olan arkadaşlığından ötürü isyan edebilir endişesiyle Konya'ya sürgün edilmiş ve orada koleradan vefat etmiştir, bkz. Çelik, 2003: 37; Dino, 1995: 24.
- ⁸⁸ BOA., DH.SAİDd, 47/165-166
- ⁸⁹ Babası Kadızade Salih Efendi idi, bkz. Pakalın, 2008: VIII/ 1.
- ⁹⁰ Babası Softazade İbrahim Bey'dir. Giritlidir. Hakkında pek bir bilgi yoktur, bkz. Pakalın, 2008: II/ 33.
- ⁹¹ Bkz. Ek Tablo:1
- ⁹² Uçman, 2008: I/ 180; BOA., DH.SAİDd, 1/252-253; Semiz, 1994: 137; İbrahim Edhem Paşa, Server Paşa ve Ahmed Arifi Paşa da nazır atanırken vezir yapılmışlardır, bkz. Yayın Kurulu, 2008: I/ 620; BOA., DH.SAİDd, 22/37-38; Süreyya, 1996: V/ 1496.
- ⁹³ Reşid Paşa, 1837'de "müşir" rütbesiyle ama paşa unvanını kullanmaksızın nazır tayin edildi. 1838'de yurtdışından döndüğünde vezirlik rütbesini alarak paşa oldu., bk. Kaynar, 2010: 95-97; R. Yılmaz, 2008: II/ 319; Âli Paşa ilk olarak 1846'da Hariciye Nazırı oldu. 1848'de ise vezirlik rütbesini aldı, bkz. Uluçam, 2008: I/ 221.
- ⁹⁴ 1855'te ikinci kez hariciye nazırı atanırken vezirlik rütbesini aldı, bkz. Yayın Kurulu, 2008: I/ 465.
- ⁹⁵ İbrahim Sarım Paşa 1842'de nazır atanmıştır. Ancak 1846'da maliye nazırı olduğunda vezirlik rütbesini almıştır, bkz. Pakalın, 1972: I/ 84; Şekib Paşa 1844'de nazır olmuş, 1854'de ise vezirlik rütbesini almıştır, bk. Süreyya, 1996: V/ 1574; 1913'te önce hariciye nazırı oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra ise vezirlik rütbesiyle Sadaret kaymakamlığına ve ardından sadrazamlığa atandı, bkz. Pakalın, 2008: XVI/ 71.
- ⁹⁶ Noradunkyan Efendi *bâlâ*'ya, Mustafa Asım Bey, Abdülatif Safa Bey, Mehmed Nabi Bey, Halil Menteşe ve Ahmed Nesimi Bey ise *ülâ evvel* rütbesini yükselmişlerdir, bkz. BOA., DH.SAİDd, 81/473; BOA., DH.SAİDd, 92/363-364; BOA., DH.SAİDd, 26/ 193-194; Pakalın, 2008: III/ 128.
- ⁹⁷ Sadık Rıfat Paşa 34, Mustafa Reşid Paşa 37, Fuad Paşa 38, İbrahim Edhem Paşa 38 ve 1880'de nazır olan Abidin Paşa 37 yaşındaydı bkz. Ek Tablo:1
- ⁹⁸ Noradunkyan Efendi 60, Sava Paşa 64 ve Yusuf Franko Paşa 64 yaşındaydı, bkz Ek Tablo:1
- ⁹⁹ Mehmed Akif Paşa 47, İbrahim Sarım Paşa 41, Halil Şerif Paşa 41, Mehmed Raşid Paşa 49, Aleksandır Karatodori Paşa 45, Mehmed Said Paşa 48, Mehmed Rıfat Paşa 49, İbrahim Hakkı Paşa 48, Mustafa Asım Bey 41, Halil Menteşe Bey 41, Ahmed Nesimi Bey 41'dir. Kesin olmamakla beraber Ahmed Hulusi Paşa'nın 1790'ların sonunda doğduğunu tahmin ediyoruz. Zira paşanın İstanbul'a gelişi ve memuriyetteki yükselişine dikkat edildiğinde 40 yaşın üzerinde olduğu söylenebilir. Mehmed Şekib Paşa'ya da bakıldığında oğlu Arifi

Paşa 1819 doğumlu olduğuna göre, ona muhtemelen 1790'larda doğmuştur. Göreve gelişi de 1844 olduğuna göre kırklı yaşların ortalarında olma ihtimali yüksektir. Mehmed Cemil Paşa ise üvey kardeşi 1829 doğumlu Ali Galib Paşa'dan birkaç yaş büyük olduğu söylenmektedir. Hatta Seyyid Ali Paşa'nın ölümünden birkaç yıl evvel doğduğu ifade edilmektedir. Paşa 1826 yılında vefat ettiğine göre Cemil Paşa, 1823 veya 1824 doğumludur. Göreve de ömrünün son yılında gelmiştir, yani 48 veya 49 yaşındaydı, bkz. Kaynar, 2010: 44.

¹⁰⁰ Server Paşa 50, Safvet Paşa 59, Ahmed Arifi Paşa 55, Mehmed Asım Paşa 59, Ahmed Tevfik Paşa 50, Said Halim Paşa 50, Mehmed Nabi Bey 50, Mustafa Reşid Paşa 53, Abdülatif Safa Bey 51, Ahmed İzzet Paşa 57'dir.

¹⁰¹ BOA., DH.SAİDd, 1/257; Akpınar, 2010: 7.; Mordtmann, 1999: 303.

¹⁰² BOA., DH.SAİDd, 1/576-577.

¹⁰³ BOA., DH.SAİDd., 1/252-253.

¹⁰⁴ BOA., DHSAlD. 47/165-166.

¹⁰⁵ BOA., DH.SAİDd, 81/473; BOA., DH.SAİDd., 183/100; Bostan, 1992: 18; Yayın Kurulu, 2008: I/ 467

¹⁰⁶ BOA., DH.SAİDd, 1/257.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz., Karaca, 2004: İnal, 1969: 69-78.

¹⁰⁸ Seyitdanhoğlu, 1996: 3/ 115- 124; Kunalalp, 2008: II/ 182.

¹⁰⁹ Yayın Kurulu, 2008: II/ 466.

¹¹⁰ Cevdet Efendi ve Finlandiyalı Dilbilimci Kellgren tarafından Turku'da tercüme edilmiş bir çalışmadır, bkz.

Mordtmann, 1999: 301.

¹¹¹ Eserin esas adı, *La Vérité sur la question des saints lieux par quelqu*, bkz. Mordtmann, 1999: 301.

¹¹² Aydın, 1994: X/ 419.

¹¹³ Eser *Emrü'l Acib Fi Tarih-i Ehli's Salib* ismi ile tercüme edilmiştir, bkz. Pakalın, 2008: III/ 115.

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akpınar, 2010/ 188-216.

¹¹⁵ Dante'nin *İlahi Komedya'sı* ile ilgili G. Antoniadou'nun ve K. Musurus'un yaptığı çeviri çalışmalarını dilbilimselliği açısından irdelemiştir. Diğer yazılarının bir bölümünde ise Arap ve Fars şiiri üzerine incelemeler yapmıştır. Ayrıca Osmanlı aydınların lisan çalışmaları üzerinden Osmanlıcaya yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur, bkz. Efe, 2010: 193/ 88-90.

¹¹⁶ Sava Paşa, 1955-1956: I-II; Gencer, 2007: 13/ 7-36.

¹¹⁷ Fıkıh bilgisini iletirmek için Sava Paşa, mektepte Mecelle Hocası Rauf Efendi'nin ve Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam edip, özel olarak Kütahyalı Nuri Efendi'den dersler aldığı görülmektedir. Ayrıca Sava Paşa, Mecelle'nin daha iyi değerlendirilebilmesi için İbn-i Halebî'nin *Mülteka'l Ebhur* ve Molla Hüsvrev'in *Düerü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm* isimli eserlerinin incelenmesini sağlamıştır, Bkz. Sava Paşa, 1955-1956: I/ 19-20, 117, 129.

¹¹⁸ Yazı ve şiirleri *Neogolos Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. İmam Busiri'nin *Kaside-i Bürde*'sinin tercüme ve şerhini hazırlamıştır, bkz. Aksu, 2008: I/ 77; Pala, 1988: I/ 310.

¹¹⁹ Hikâyelere ilgisinin olduğu söylenmektedir, bkz. Pakalın, 2008: XIV/ 55-58.

¹²⁰ Said Halim Paşa, 2011: 29-34; Bostan, 1992: 110-118

¹²¹ A. Demirel, 2008: II/ 204; Detaylı bilgi için bkz. Menteşe, 1986.

¹²² Pakalın, 2009: XIX/ 36: Örik, Tanin Gazetesi, 18 Mayıs 1947

¹²³ Yayın Kurulu, 2008: I/ 467; Detaylı bilgi için bkz. Ahmed İzzet Paşa, 2013.